

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192489

UNIVERSAL
LIBRARY

श्री
भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ.

अहवाल शके १८३२.

संपादक

खं० चिं० मेहेंदळे, बी. ए. चिटणीस.

पुणे येथे 'आर्यभूषण' छापखान्यांत छापिलें.

सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.

किंमत ३ रुपये.

१९११.

रा. नटेश अप्पाजी द्रघीड यांनी पुणे येथे आर्यभूषण छापखान्यांत छापिला, व
रा. खंडेराव चिंतामण म्हेंदळे, बी. ए. चिटणीस, यांनी अप्पा बळवंताचा
वाडा- भा. इ. स. मडळाचे कार्यालय येथे प्रसिद्ध केला.

भारत - इतिहास - संशोधक - मंडळाचे नियम.

१ मंडळाचे सभासद होऊं इच्छिणारे गृहस्थाचे अर्जाची अगर इच्छेची लेखी सूचना मंडळापुढें एक पंधरवडा आगाऊ आली पाहिजे, व मंडळाचे बहुमतानें निवड झाल्यावर त्यास मंडळाचा सभासद होतां येतें.

२ वार्षिक वर्गणी रुपये २५ आगाऊ दिली पाहिजे. (दुसरे वर्षां पासून या नियमाचा दुरुस्ती करण्यांत आली आहे. सभासदाचे मासिक प्रामाणा भाग शेंकडा सव्वासहा या प्रमाणानें वार्षिक वर्गणी आगाऊ देणें.)

३ मंडळाची सभा दर पंधरावे दिवशीं भरते.

४ मंडळापुढें वाचण्यांत अगर चर्चेस येणारे निबंध साधार व लेखनिविष्ट च असले पाहिजेत.

श्री
इतिहाससंशोधकमंडळाचा
गतवर्षाचा (शके १८३२)

अहवाल

अध्यक्ष व सभासद हो,

१ आपल्या मंडळाची स्थापना शके १८३२ च्या आषाढशुद्ध प्रतिपदेस झाली. त्यावेळीं आपण असें ठरविलें कीं, हें पहिलें वर्ष नऊ महिन्यांचें धरावें व पुढील वर्षास चैत्रापासून सुरुवात करावी. त्याप्रमाणें, आजची ही बैठक नव्या वर्षाची पहिली आहे. तेव्हां पुढील वर्षाच्या कामाला आरंभ करण्यापूर्वी, गतवर्षांत आपण जें थोडेंबहुत काम केले त्याचा आढावा घेणें जरूर आहे.

२ गतवर्षांच्या अखेरीस मंडळाचे सभासद येणेंप्रमाणें होते:—

- १ नामदार रावबहादूर गणेश व्यंकटेश जोशी, बी. ए., अध्यक्ष, पुणे.
- २ सरदार खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे, बी. ए., चिटणीस व सजिनदार, पुणे.
- ३ श्रीमंत विनायक नीलकंठ ऊर्फ रावसाहेब नानू, इनामदार, पुणे.
- ४ प्रोफेसर चिंतामण गंगाधर भानु, बी. ए., पुणे.
- ५ रावसाहेब काशीनाथ नारायण साने, बी. ए., पुणे.
- ६ रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर, बी. ए. एलएल. बी., संपादक, मराठा व केसरी, पुणे.
- ७ रावबहादूर चिंतामण विनायक वैद्य, एम. ए. एलएल. बी., कल्याण.
- ८ रा. रा. नारायणराव भवानराव ऊर्फ नाना पावगी, बी. ए., पुणे.
- ९ रा. रा. गणेश सखाराम खरे, इंजिनियर, पुणे.
- १० श्रीमंत सरदार गंगाधरराव नारायण ऊर्फ आबासाहेब मुजूमदार, पुणे.
- ११ डॉक्टर गणेश रुष्ण गर्दे, एल. एम. ॲंड एस., पुणे.
- १२ रा. रा. हरि नारायण आपटे, संपादक करमणूक व व्यवस्थापक आमदाश्रम, पुणे.
- १३ श्रीमंत रा. रा. महादेव मोरेश्वर भानु फडणीस, पुणे.

- १४ रा. रा. शंकर श्रीरुष्ण देव, बी. ए. एलएल. बी., सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळे.
 १५ प्रोफेसर हरि गोविंद लिमये, एम. ए., पुणे.
 १६ रा. रा. अनंत विनायक पटवर्धन, बी. ए., सर्व्हेंट ऑफ इंडिया सोसायटी, पुणे.
 १७ रा. रा. अच्युत सीताराम साठे, एम. ए. बी. एल. सबजज्ज, दर्यापूर, बऱ्हाड.
 १८ विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे, पुणे.
 १९ रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए., संपादक मुमुक्षु, पुणे.
 २० रा. रा. काशीनाथ रुष्ण लेले, पुणे.
 २१ रा. रा. रुष्णाजी गोविंद ओक, महाड.

३ गतवर्षांत मंडळाच्या बैठकी एकंदर २० झाल्या. प्रत्येक बैठकीस सरासरीं लक्षां-सात सभासद हजर होते.

४ या वर्षांत जे निबंध मंडळापुढे ठेवण्यांत आले, ते बहुतेक सर्व पुढे छापले आहेत. रावबहादूर गणेश व्यंकटेश जोशी यांचा " भारतीय आर्यांची प्राचीन राजकीय पद्धत " या विषयावर पांच व्याख्यानें फार महत्त्वाचीं व मुद्देसूद झालीं, तीं लेखनिविष्ट नसल्यामुळें येथें देतां आलीं नाहींत, याचें वाईट वाटतें. रा. रा. नाना पावगी यांचें " आर्यांचें मूल-स्थान " या विषयावर व्याख्यान झालें, तें हि लेखनिविष्ट नव्हतें; सबब छापतां आलें नाहीं. व्याख्यान लेखनिविष्ट असल्याखेरीज तें मंडळापुढें देऊं नये, असा नियम करण्यांत आला.

५ गेल्या साली वर्गणीचा वार्षिक दर पंचवीस रुपये होता. येत्या सालीं, महिन्याच्या ऐन उत्पन्नाइतकें आणि वर्गणी प्रत्येक सभासदानें दर वर्षास कमीत कमी द्यावी, असा ठराव सर्वानुमतें झाला.

६ इतिहाससंशोधकमंडळाचा

शके १८३२ आषाढ ते फाल्गुन अखेरपर्यंतचा जमाखर्च

जंभां	खर्च
रु. आ. पै.	रु. आ. पै.
सभासदांची वर्गणी... १७५-०-०	टपाल ... ४-७-३
	लेखनसामग्री ... २-१३-०
	छापणावळ ... २-४-०
	<u>१-८-३</u>
	शिल्लकें... १६५-७-९
एकूण ... १७५-०-०	एकूण... १७५-०-०
	वर्गणीची बाकी... २५०-०-०

७ येणेंप्रमाणें गंतवर्षाचा अहवाल आहे. आतांपर्यंत एकवीस सभासद मंडळांत आले. पुढील वर्षी याच्याहून जास्त लोक प्रविष्ट होतील, अशी आशा आहे. वार्षिक वर्गणी हि कमी केलेली आहे. त्यामुळें मंडळप्रवेश पुष्कळ लोकांना सुलभ व्हावा असा अंदाज वाटतो. शिवाय, स्वदेशाच्या व इतर देशांच्या व लोकांच्या इतिहासाच्या साध-

नांचा अभ्यास व शोध करण्याकडे अलीकडे बऱ्याच लोकांचें लक्ष लागत चाललेलें दिसतें. कमीत कमी सध्यां देशांत दहापंधरा शोधक यथाशक्ति काम करीत आहेत. निव्वळ शोधक सोडिले, तरी समानशील अशा गृहस्थांची संख्या काहीं धोडीधोडकी नाही. असे शोधक व समानशील गृहस्थ कोठें तरी एकत्र जमण्याची काहीं तरी सोय असावी, असें अनेकांना वाटत होतें. तो योग आपल्या ह्या मंडळाच्या द्वारा जुळून आलेला आहे. त्याचा फायदा आस्ते आस्ते पुष्कळ लोक घेतील, यांत बिलकुल संशय नाही. एकत्र जमण्यानें शंका, समाधान, प्रश्न, विचारपूस, तेथल्या तेथें समक्ष करतां येऊन, व्यक्तिमात्राच्या विस्त्रलित प्रयत्नांना संकलित रूप मिळतें; होतकरू शोधकांना कामाची दिशा कळते; आणि अशा रीतीनें सर्वांना इष्ट जें संशोधन त्याची प्रगति होते. लेखांचा संग्रह करण्याचें, तो सुरक्षित ठेवण्याकरितां संग्रहालय उभारण्याचें, उभारलेलें संग्रहालय चालू ठेवण्याकरितां फंड जमविण्याचें, ऐतिहासिक ग्रंथसंग्रह जुळविण्याचें, संदर्भग्रंथ एकत्र आणण्याचें, ताम्रशिलादि लेखांच्या संशोधनाचें व संग्रहाचें, पुराणवस्तूंचे नकाशे काढण्याचें, मूर्तींचा एकत्र जमाव करण्याचें, वगैरे अनेकविध काम आपल्यापुढें आहे. इतकेंच नव्हे, तर हा नानाविध उद्योग करतांना सामान्य लोकांना सहजप्रिय होतील असे इतिहासग्रंथ निर्माण करण्याकडे हि आपल्याला लक्ष पोहोंचविलें पाहिजे. हें काम आस्ते आस्ते उठविण्याचें सत्कृत्य आपल्या ह्यातून निर्विघ्नपणें व विजयानें तडीस जाईल, व हा उद्योग करण्यास देशांतील विद्वान्, धनिक व समानशील लोक आपल्याला स्वचित साहाय्य करतील, अशा हुरूपानें पुढील वर्षाच्या कामगिरीला आपणांस लागावयाचें आहे.

आपायळबंताचा वाडा, पुणे, बुधवार,
चैत्र शुद्ध १ शके १८३३.

} खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे,
चिटणीस, इतिहाससंशोधक मंडळ.

पाणिनिकालनिर्णय

वि. का. राजवाडे

(१) कंबोजालुक् (५-१-१७५) ह्या पाणिनीय सूत्रांत एकट्या कंबोजाचाच तेवढा निर्देश केला आहे. ह्या सूत्रावर कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यम् असें कात्यायनानें वार्तिक रचिलें. कारण, चोल-शक-केरल-यवन ह्या चार शब्दांची ही अवस्था कंबोजशब्दाप्रमाणें च आहे, असें त्यास आढळून आलें. इतिहासरीत्या विचार करणारे जे आहेत ते ह्यासंबंधानें अशी कोटि लढवितात. पाणिनि हा स्वकालीन सर्वशब्दकण असा वेच्याकरण होता. तो ज्या अर्थी कंबोज हा एक च शब्द सूत्रितो, त्या अर्थी चोल-शक-केरल-यवन हे चार शब्द त्याला माहीत नव्हते. शब्द च जेथें माहीत नाहीत, तेथें जनपद, अभिजन, राजा किंवा अपत्य ह्या विषयींचीं तच्छब्दजन्य तद्धितरूपें माहीत नसणार च. अर्थात् सूत्रांत ते शब्द घेण्याचा संभव नाही. आतां एका शब्दासंबंधानें तरी ऐतिहासिकांचा हा कोटिक्रम लुला आहे, असें म्हणतां घेण्यास सबळ कारण आहे. पाणिनीला यवन हा शब्द माहीत होता. इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमानुलाचार्याणामानुक् (५-१-२९) ह्या सूत्रांत यवन हा शब्द आहे. तेव्हां चोल-शक-केरल-यवन हे चारी शब्द पाणिनीला माहीत असण्याचा संभव आहे. पैकीं यवन हा शब्द तर निखालस माहीत होता. मग कात्यायनाप्रमाणें त्यानें यवन हा शब्द कंबोज शब्दावरोधर सूत्रांत कां गोंविला नाही ? यवन हा शब्द मनुष्यवाचक व लोकवाचक आहे हें तर पाणिनीला माहीत असलें च पाहिजे. कारण यवनानी हा स्त्रीलिंगी तद्धितशब्द यवन शब्दापासून आनुक्-प्रत्यय लागून होतो, हें तो च सांगतो. येथें यवन म्हणजे यवन लोक, एवढा च अर्थ पाणिनीला विवक्षित आहे. यवनजनांच्या जनपदाला काय म्हणत, अभिजनाला काय म्हणत, राजाला काय म्हणत व लिपीला काय म्हणत, ह्यासंबंधी तो काहींएक सांगत नाही. ह्यावरून काय अनुमान काढावयाचें ? एक च अनुमान निघतें. यवनांच्या देशाला, राजाला, लिपीला किंवा अभिजनाला कोणत्या नांवानें उल्लेखांत, तें पाणिनीला माहीत नव्हतें. असतें, तर तो तीं सूत्रांत गोंविल्याविना रहाता ना. तेव्हां, पाणिनि अशा काळीं भारतवर्षांत झाला असला पाहिजे कीं, ज्या काळीं यवन शब्दाचें स्त्रीलिंग यवनानी असें होतें, एवढी एक च बाब भारतवर्षांत माहीत होती; यवनांच्या जनपदाला, अभिजनाला, राजाला किंवा लिपीला कोणत्या नांवांनीं निर्देशितात, तें माहीत नव्हतें. जनपद म्हणजे प्रांत. यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः, म्हणजे पूर्वज जेथें राहिले तो अभिजन. जनपदाचा अधिपति तो राजा. तद्देशोत्पन्न प्रजा म्हणजे अपत्य. जनपदावयव म्हणजे प्रांताचे भाग. म्हणजे यवन लोकांचा जनपद, व अभिजन जो Ionia तो पाणिनीला माहीत नाही. Ionia चा राजा माहीत नाही. Ionia चे अवयव म्हणजे भाग माहीत नाहीत. तेथील प्रजेला Ionian यवन म्हणतात हें माहीत नाही. व तेथील लिपीचें नांव माहीत नाही. फक्त यवन शब्दाच्या स्त्रीलिंगाला यवनानी म्हणतात, एवढें माहीत आहे. ही पाणिनीची माहिती झाली. कात्यायनाची माहिती

पहावी तर त्याला यवनजनपदाच्या राजाला यवन ह्मणतात, हें आणीक माहीत आहे, असें दिसते. ही अधिक माहिती असल्यामुळे कंबोजालुक् या सूत्राची दुरुस्ती कंबोजादिभ्योलुक् अशी तो करतो. चोल-यवन-शक-कंबोजेभ्यो लुक् असा कात्यायनाच्या वृत्तीचा विस्तार होतो. जनपदवाचियवनशब्दात् परस्य तद्राजसंज्ञकस्य लुक् स्यात्. म्हणजे यवनांचा जनपद व यवनांच्या राजांचें सामान्यनाम, इतक्या दोन बाबी कात्यायनाला जास्त माहीत आहेत. तसें च यवनलिपीला यवनानी ह्मणतात, हें हि त्यास माहीत आहे. जनाना यवन, जनपदाला यवन, व राजाला यवन असा एक च शब्द तिन्हीं बाबींना लागतो, असें कात्यायन सांगतो. ह्या जास्त बाबी पाणिनीला माहीत नव्हत्या, हें मार्गे सांगितलें च आहे. येणेंप्रमाणें, पाणिनि आणि कात्यायन यांच्या माहितीत अनुक्रमें

पाणिनि

कात्यायन

१ यवनलोक-२ यवनानी स्त्रीनाम

१ यवनलोक-२ यवनानी-लिपी-

३ यवनराजा-४ यवन-जनपद

असा फरक होता. हा फरक पडण्याचीं कारणें दोन देतां येतात. यवन लोकांचा संबंध अति अल्प व दूरचा पडल्यामुळे पाणिनीला यवन शब्दाच्या स्त्रीलिंगाची तेवढी माहिती मिळणें संभाव्य होतें; आणि यवन लोकांचा अतिनिकट संबंध घडल्यामुळे कात्यायनाला यवन लोकांच्या लिपीचें, राजाचें व जनपदाचें नांव कळणें साहजिक होतें. हें एक कारण संभवतें. दुसरें कारण असें संभवतें कीं, पाणिनिकालीं यवनलोकांना लिपी हि नव्हती, जनपद हि नव्हता व राजा हि नव्हता, तेव्हां त्यांचीं नांवें त्यानें दिलीं नाहींत; आणि कात्यायनाच्या कालीं लिपी, जनपद व राजा अशीं तिन्हीं यवनलोकांना असल्यामुळे त्यांचीं नांवें त्यानें सहज च दिलीं. दुसरें कारण प्रथम तपासूं. अशाकरितां कीं, ज्या इसमाकडून यवनस्त्रीलिंगाच्या अस्तित्वाची माहिती पाणिनीला मिळाली, त्या च इसमाकडून त्यांच्या देशाचें व त्यांच्या देशाच्या राजाचें सामान्यनाम त्याला जाणतां आलें असतें. तेव्हां असें च म्हणावें लागतें कीं, पाणिनिकालीं यवनलोकांना लिपी नव्हती, जनपद नव्हता व राजा हि नव्हता. असा काल कोणता तें नक्की पहावयाचें आहे. आतां पाणिनीला—म्हणजे पाणिनिकालीन भारतीयांना—माहिती देणारे लोक यवन असतील किंवा यवनेतर असतील. यवन असते व त्यांच्या देशाला नांव असतें व राजा असता, तर ती माहिती ते पाणिनीला देते. यवनेतर असतील तर यवनांच्या स्त्रीपुरुषांचें नांव त्यांनीं पाणिनीला सांगितलें, पण देशाच्या व राजाच्या आणि लिपीच्या नांवाची माहिती त्या यवनेतर लोकांना नव्हती असें म्हणावें. कोणती हि कल्पना केली तरी एवढें निःसालस आहे कीं, यवनांच्या स्त्रियांचें सामान्यनाम जें यवनानी तें पाणिनीला माहीत होतें व भारतवर्षातील तत्कालीन संस्कृत भाषेत प्रचलित झालें होतें, यवनांच्या राजाचें किंवा जनपदाचें नांव पाणिनीला माहीत नव्हतें; कारण पाणिनिकालीं त्या लोकांना जनपद व राजा

नव्हता. यवन लोकांच्या इतिहासांत असा काल कोणता, हें शोधिलें म्हणजे पाणिनीचा काल ठरविता येतो. शोध करण्याची ही एक दिशा झाली. आतां दुसरी दिशा. पाणिनीला माहिती देणाऱ्या यवन किंवा यवनैतर इसमांनीं यवन लोकांच्या देशाचें व राजाचें सामान्य नांव पाणिनीला सांगितलें असेल; परंतु संस्कृत भाषेंत तें नांव रूढ झालें नसल्यामुळें पाणिनीनें तें आपल्या व्याकरणसूत्रांत गोंविलें नाहीं. पाणिनि कांहीं भूगोलग्रंथ रचीत नव्हता; व्याकरणग्रंथ रचीत होता. तेव्हां भाषेंत जे शब्द रूढ झाले तेवढेच त्यानें संक्षेपानें टिपून ठेविले. हा कोटीचा अर्थ असा कीं, पाणिनि अशा कार्ती झाला असला पाहिजे कीं, ज्या कार्ती संस्कृत भाषेंत यवनांच्या देशाचें व राजाचें नांव रूढ झालें नव्हतें. म्हणजे पाणिनिकार्ती यवनांचा संबंध फार दूरचा व अल्प होता. या मार्गानें शोध करावयाचा म्हणजे भारतवर्षाच्या इतिहासांत असा काल कोणता तें पाहिलें असतां पाणिनीचा काल ठरतो.

(२) हा दुसऱ्या दिशेनें शोध करावयाचा म्हणजे यवनांचे राजे यवन या नांवानें भारतवर्षांत केव्हां माहीत झाले तें पाहिलें पाहिजे. अशोक मौर्य (शकपूर्व ३५० = B. C. 272), सुरिआचा राजा Antiochos Theos (B. C. 262), इजिप्तचा राजा Ptolemy Philadelphos (B. C. 285), कुरीनीचा राजा Magas (B. C. 258), माकेडोनियाचा राजा Antigonos Gonatas (B. C. 278), व एपिरसचा राजा Alexander ह्या पांच ग्रीक राजांना यवन म्हणतो. अशोक केवळ Asiatic Greek राजांनाच यवन म्हणत नाहीं; तर यवन या संज्ञेंत European Greek राजांचा म्हणजे माकेडोनिया व एपिरस ह्या युरोपांतील देशांच्या ग्रीक राजांचा समावेश करतो. ह्याचा अर्थ असा कीं, अशोक एशियाटिक व युरोपियन ग्रीक राजांना दोघांना हि यवन हें नांव देतो. तात्पर्य, ग्रीक म्हणजे यवन असा अशोकाचा अभिप्राय आहे. ही संज्ञा अशोकानें नवीन पाडली असेल, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण चंद्रगुप्त मौर्याला हि Alexander, वगैरे लक्षावधि यवन माहीत होते. म्हणजे Alexander (B. C. 327) पासून भारतवर्षातील लोकांना यवन राजे माहीत आहेत. तत्पूर्वीं ते माहीत होते कीं काय, हें नक्की सांगतां येत नाहीं. B. C. 327 त नंद हे भारतवर्षांत सम्राट् होते. त्यांच्या कार्ती कात्यायन झाला, अशी जी कथा आहे ती विश्वसनीय असावी, असें दिसतें. यवनांच्या राजाला यवन म्हणतात, अशी जी माहिती त्यानें आपल्या वार्तिकांत दिली, ती इतिहासप्रसिद्ध आहे, ह्यांत संशय नाहीं. नंद, अलेक्झांडर व कात्यायन हे समकालीन होते, म्हणजे B. C. 350-323 पर्यंत होते असें आतां निःसंशय म्हणतां येतें.

(३) यवन हा शब्द तद्राजार्थी आहे, हें पाणिनीला माहीत नव्हतें, त्या अर्थी नंद, अलेक्झांडर व कात्यायन ह्यांच्या अगोदर किंवा पूर्वीं पाणिनि झाला असला पाहिजे. म्हणजे B. C. 350 च्या पूर्वीं तो झाला असला पाहिजे, हें सिद्ध आहे. B. C. तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वीं पाणिनि झाला; असें अद्याप बिनतोड कोणीं सिद्ध केलें नाहीं, असें विधान युरोपियन व अमेरिकन विद्वान् लोक करतात, तें यापुढें बिनथोक वायकळ समजावें; व B. C. 350 च्या अलाकडे पाणिनिकाल ओढतां च येत नाहीं, हा सिद्धांत समजावा. संकलादिभ्यश्च (४-२-७५) ह्या सूत्रांत वाहीक देशातील म्हणजे पंजाबां-

तील सांकल ह्या शहराच्या उल्लेख झाला आहे. हे सांकल शहर Sangala म्हणून Alexander च्या वेळी प्रसिद्ध होते. ते त्यांना समूळ मोडून टाकिले. म्हणजे पाणिनि Alexander च्या भारतवर्षात येण्यापूर्वी, म्हणजे B. C. 327 पूर्वी, झाला असला पाहिजे. Sangala हे Kathaian नांवाच्या लढवऱ्यांचे शहर होते.

(४) आतां शकपूर्व २२८ अथवा B. C. ३५० ह्या कालाच्या पूर्वी केवळ सूत्रांच्या आधारावर पाणिनिकाल कोठपर्यंत जातो, तो पाहू. पश्वादिघोषादिभ्योऽणञौ (५-३-११७) असें सूत्र आहे. पशु इत्येवमादिभ्यः, यौधेय इत्येवमादिभ्यः च, आयुधजीविभ्यः स्वार्थे क्रमेण अण् अञ् इत्येतो प्रत्ययौ भवतः । पारिवः पार्शवो पश्विः । यौधेयः यौधेयो यौधेयाः । पश्वादिगण येर्णप्रनार्णः-पशु, असुर, रक्षस्, बाल्हीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशानि, कार्वापण. पाणिनिपठित जो पश्वादिगण त्यांतील निदान पहिले तीन शब्द तरी पाणिनीचे निःसंशय आहेत. आणखी काटकसर केली तत्रापि पहिले दोन शब्द तर पाणिनीचे ठरल्यावांचून सोय च नाही. पाणिनीय गणांना कित्येक स्थलीं पाणिनीनंतरचे कित्येक शब्द जोडिले गेले. सचच प्रक्षेप टाळण्याकरितां ज्या अर्थीं पश्वादि असे पाणिनीचे सूत्रशब्द आहेत त्या अर्थीं एकाहून जास्त शब्द ह्या गणांत आहेत व निदान पहिले दोन शब्द अथवा तीन शब्द तरी पाणिनीचे आहेत, हे त्रिनलकार मान्य करावे लागतें. म्हणजे, पशु व असुर हे दोन शब्द पाणिनीला माहीत होते. हे दोन शब्द आयुधजीविसंघवाचक म्हणजे शस्त्रोपजीविसंघवाचक आहेत. हे दोन लोक पाणिनीच्या कालीं शस्त्रांवर उपजीविका करणारे किंवा उपजीवनार्थ मोलांनीं युद्ध करणारे होते. पशु म्हणजे युरोपियन लोक ज्यांना पार्शियन म्हणतात ते, व असुर म्हणजे युरोपियन लोक ज्यांना Assyrian असुर्यन म्हणतात ते. ज्यादयस्तदाजाः (५-३-११९) ह्या सूत्रांत ह्या लोकांच्या राजांची सामान्यनामं कशीं होतात तें सांगितलें आहे. जसें पश्विः, असुराः इत्यादि. वैदिकी प्रक्रियेंत असुरस्य स्वं (२-२-१२३) ह्या सूत्रांत सांगितलेला असुरशब्द वेदकालीन असुरांचा वाचक आहे. आयुधजीवि असुरांचे च हे वेदकालीन असुर पूर्वंज असतील. परंतु वेदकालीन असुरांशीं येथें आपल्याला कांहीं एक कर्तव्य नाही. पाणिनिकालीन आयुधजीवि असुरांचा काल कोणता तें पाहिलें म्हणजे प्रस्तुत कार्य झालें. असुरांचें राज्य असुर्य देशांत B. C. १८३० पासून B. C. ५३८ पर्यंत (H. H. W. Vol. I, pp. ३३०-३३६) होते. B. C. ५३८ त पशुचा राजा जो कुरुस् (Kyrus) त्याच्या हस्तें असुरांच्या राज्याची व राजाची धूळधाण झाली. ह्या असुरांचें आयुधजीवि ह्या विशेषणानें पाणिनि वर्णन करतो. तेव्हां ते त्यांचे समकालीन होते हे उघड आहे. त्यांच्या राजाचा B. C. ५३८ त नायनाट झाला. तेव्हां B. C. ५३८ म्हणजे शकपूर्व ६१६ च्या पूर्वी पाणिनि केव्हां तरी झाला असला पाहिजे.

(५) पशु या शब्दापासून हि हे च अनुमान दृढ होतें. हा शब्द असुर लोकांच्या इष्टिकालेसांत (H. H. W. Vol. II, p. 560 ; and H. H. W. Vol. I. p. 389, 388) Parsua (पार्श्व) असा सांपडतो व त्यांचा काल B. C. ८५० पर्यंत जातो. म्हणजे

B. C. ५३८ पासून B. C. ८५० पर्यंत केव्हां तरी पाणिनि झाला असावा, असें म्हणावें लागतें.

येथें अशी शंका घेतां येईल कीं, असुरांचें राज्य मोडल्यावर व पर्शूंचें राज्य मोडल्यावर असुर व पर्शु हे आयुधजीविसंघरूपानें उपजीविका करूं लागले. स्वराज्य नाहींसें झाल्यावर त्या त्या देशांतील लढवटये लोक मोलांनें युद्ध करण्याचा धंदा करतात. म्हणजे असुरांचें राज्य B. C. ५३८ त बुडाल्यावर व पर्शूंचें राज्य B. C. ३२९ त बुडाल्यावर अनुक्रमें असुर व पर्शु शस्त्रोपजीविसंघ झाले व ह्या संघांचा पाणिनि उल्लेख करतो; तेव्हां पाणिनि B. C. ३२९ नंतर झाला. परंतु मार्गें आपण अशी सिद्धि केली आहे कीं, पाणिनि ज्या अर्थी यवनांच्या राजांचें सामान्यनाम जें यवन त्याचा उल्लेख करीत नाहीं, त्या अर्थी तो B. C. ३५० च्या पूर्वी झाला असला पाहिजे. तेव्हां B. C. ३२९ च्या नंतर तो झाला हा पक्ष व शंका सोडून द्यावी लागते. स्वराज्य असतांना हि पुष्कळ लोक मोलांनें युद्ध करणारे आढळतात. उदाहरणार्थ A. D. सतराव्या शतकांतील जर्मन लोक किंवा B. C. चवथ्या शतकांतील ग्रीक लोक. तेव्हां, आयुधजीविसंघ स्वराज्य असतांना व नसतांना अशा दोन्ही काली सांपडतात. सबब, ही शंका टिकण्यासारखी दिसत नाहीं.

(६) पाणिनिकाली यवनानी हा शब्द यवनस्त्रीवाचक होता, यवनलिपिवाचक नव्हता. कात्यायनकाली यवनानी हा शब्द लिपिवाचक समजला जाऊं लागला व यवनी हा शब्द स्त्रीवाचक समजत. ग्रीक ह्मणजे यवन लोकांत लिपीचा प्रवेश B. C. ९०० पासून B. C. १२०० च्या कालांत केव्हां तरी झाला, असें निरनिराळ्या शोधकांचें मत आहे. तेव्हां पाणिनि अशा काली झाला असला पाहिजे कीं, ज्या काली यवनांमध्ये लिपीचा प्रवेश झाला नव्हता, किंवा झाला असल्यास, तुरळक संबंधामुळे त्याची माहिती पाणिनीला नव्हती. असा काळ B. C. ५३८ च्या पूर्वी कोणता होता, तें निश्चित समजलें ह्मणजे पाणिनीचा काल ठरला.

(७) पालि, महाराष्ट्री वगैरे भाषांचा वाचक जो प्राकृत शब्द तो त्या अर्थी पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत येत नाहीं. प्राकृतसापेक्ष जो संस्कृतभाषावाचक संस्कृत शब्द तो हि त्या अर्थी पाणिनि योजित नाहीं. पाणिनि ज्या भाषेचें व्याकरण लिहितो तिला तो भाषा हा शब्द योजितो. वैदिक भाषेला छंदस् असें तो ह्मणतो. अपभ्रष्ट ऊर्फ अस्पष्ट भाषणाला तो म्लेच्छ हा शब्द लावितो. परंतु स्वतंत्र प्राकृत भाषा त्याला काहीं माहीत नाहींत. म्हणजे भारतवर्षांत स्वतंत्र प्राकृत भाषावाचक प्राकृत हा शब्द प्रचलित होण्याच्या पूर्वी पाणिनि झाला, हें निश्चित दिसतें. गौतमबुद्ध पालिनामक प्राकृतांत बोलें. ती प्राकृत भाषा गौतमाच्या पूर्वी काहीं शतकें उत्पन्न झाली असली पाहिजे. पिप्लवा येथील कमंडलूवर जी प्राकृत कोरिली गेली ती प्राकृत तत्पूर्वी कित्येक शतकें त्या प्रांतांत बोलली जात असावी.

(८) अष्टाध्यायीत बुद्धाचें नांव नाहीं. उक्थादि गणांत दुसरा शब्द लोकायत आहे. लोकायत म्हणजे चावाक. तेव्हां चावाकांचें पाखंडमत चालूं असतां व बुद्धाचें पाखंड सुरू होण्यापूर्वी पाणिनि झाला. बुद्धाची हयात B. C. ५६३ पासून B. C. ४८३ पर्यंत सरा-

सरीनें धरतात. म्हणजे B. C. ५६३ च्या पूर्वी पाणिनि झाला असला पाहिजे. आत. कुमारः श्रमणादिभिः (२-१-७०) ह्या सूत्रांत कुमारी अशा श्रमणांचा उल्लेख आहे. लहान पोराना श्रमणा करण्याची चाल बौद्ध व जैन लोकांत होती. तेव्हां कित्येकांचें असें म्हणणें आहे कीं, पाणिनि बुद्धानंतर झाला. परंतु सनातन धर्मांत व हिंदूंत कुमारश्रमणांची चाल होती, असें म्हणतां येतें. पुष्कळ स्त्रिया आजन्म अविवाहित राहिल्याची अनेक उदाहरणें आहेत. लक्ष्मण न झालेल्या स्त्रिया त्या कुमारी. कुमारी दहा बारा वर्षांची च असली पाहिजे असें नाहीं. अविवाहित अशा वयस्क किंवा प्रौढ स्त्रियांना हि कुमारी म्हणल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. गार्गी, धारिणी व सुलभा मैत्रेयी ह्या श्रमणदीक्षा किंवा संन्यासदीक्षा घेतलेल्या प्रसिद्ध आहेत. श्रमण हा शब्द हि बौद्धांच्या पूर्वीचा आहे.

(९) अरण्यान्मनुष्ये (४-२-१२९) ह्या सूत्रांत पाणिनि सांगतो कीं अरण्य ह्या शब्दाला वुञ् प्रत्यय लागून आरण्यक असा तद्धित शब्द बनतो व त्याचा अर्थ रानांतला माणूस असा होतो. आरण्यक ह्या शब्दाचा ह्याहून दुसरा अर्थ पाणिनीला माहीत नाहीं. कात्यायन ह्या च सूत्रावर

पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिषु इति वाच्यं ।

असें वार्तिक रचून सांगतो कीं आरण्यक ह्या शब्दाचे (१) रानवाट, (२) ब्राह्मणाचा भाग, (३) रानवट न्याय, (४) रानांतले बौद्ध विहार, (५) रानमाणूस व (६) रानहत्ती असे एकंदर सहा अर्थ होतात. पाणिनीला एक च अर्थ माहीत होता, तर कात्यायनाला सहा अर्थ माहीत आहेत. पैकीं बौद्धांचा विहार हा जो आरण्यक शब्दाचा अर्थ तो प्रकृत स्थलीं विशेष लक्ष्यांत घेण्यासारखा आहे. पाणिनीला बौद्ध विहार माहीत नव्हते व कात्यायनाला हेते, असा अर्थ सूत्र व वार्तिक यांतील भेदांपासून निघतो. म्हणजे बौद्ध विहार निर्माण होण्यापूर्वी पाणिनि झाला व ते निर्माण झाल्यानंतर कात्यायन झाला. तात्पर्य, पाणिनि बुद्ध व बौद्ध विहार यांच्या पूर्वी म्हणजे B. C. ४८३ च्या पूर्वी किंवा B. C. ५६३ च्या पूर्वी झाला.

तसें च, ब्राह्मणांच्या एका भागाला आरण्यक ही संज्ञा आहे, हें कात्यायनाला ठाऊक होतें; परंतु पाणिनीला नव्हतें. ह्या भेदावरून हि पुष्कळ अनुमानें निघण्यासारखीं आहेत. परंतु, सध्यां त्यांचा प्रपंच मी येथें करीत नाहीं. इतकें च लिहून ठेवतों कीं पाणिनि ब्राह्मणभागवाचक आरण्यक शब्द अस्तित्वांत घेण्यापूर्वी अथवा खुद्द आरण्यकें च अस्तित्वांत म्हणजे रचण्यांत घेण्यापूर्वी होऊन गेला असावा. म्हणजे B. C. १००० किंवा B. C. १२०० च्या सुमारास किंवा पूर्वी पाणिनि होऊन गेला असावा.

(१०) B. C. ४७९ मध्ये झालेल्या Plataea च्या लढाईत दार्युतुस् (Darius) चा सेनापति Mardonius याच्या सैन्यांत हिंदू सैनिक होते. त्यांना यवन लोकांचे राजे, यवन लोकांचा जनपद व यवन लोकांची लिपि ह्यांची माहिती सास झाली असली पाहिजे व तद्वारा ती भारतवर्षांत पसरली असली पाहिजे. पाणिनि जर B. C. ४७९ च्या सुमारास असता तर त्याला हि माहिती होण्याचा फार संभव होता. तेव्हां B. C. ४७९ किंवा B. C. ५०० च्या पूर्वी पाणिनि झाला असला पाहिजे. Plataea च्या लढाईच्या

वेळीं माकेडोनिया, स्पार्टा वगैरे संस्थानांत राजे होते. तसेंच Asiatic Ionia च्या कांहीं नगरांत संस्थानिक ऊर्फ Tyrants होते.

(११) कात्यायनाला शक शब्द माहीत होता, हें कंबोजादिगणावरून उघड आहे. पाणिनीला तो शब्द म्हणजे राजवाचक जो शक शब्द तो माहीत नव्हता. कंबोजादिगणांतील यवन शब्दावरून एवढें सिद्ध झालें च कीं, शक, यवन, केरल, चोल, हे लोक पाणिनीला माहीत असतील; इतकेंच कीं, हे शब्द तद्राजवाचक आहेत हें त्याला माहीत नव्हतें. पर्थु लोकांत राजे होते, हें पाणिनीला माहीत होतें. ह्या पर्थुच्या च जवळ राहणारे शक ऊर्फ Skythian लोक होते. त्यांची माहिती पाणिनीला अवश्य असली पाहिजे. कां कीं, पाणिनि ज्या प्रदेशांत जन्मला व वाढला, त्या प्रदेशाला लागून च शकांचें राज्य B. C. ७०० पासून B. C. ५५० पर्यंत होतें. ह्या लोकांचें राज्य कुरुस् (Kyrus) यानें म्हणजे पाणिनीला माहीत असलेले जे पर्थुलोक त्यांच्या राजानें B. C. ५५० च्या सुमारास जिंकिलें. तेव्हां, ह्या शक लोकांच्या राजांचें सामान्य नांव पाणिनीनें खरें म्हटलें असतां यावयाचें, परंतु तें तो देत नाही, परंतु कात्यायन देतो. म्हणजे कात्यायन B. C. ७०० च्या नंतर झाला व पाणिनि B. C. ७०० च्या पूर्वी झाला, असा अर्थ होतो. शकांच्या पहिल्या राजाच्या पूर्वी झाल्यामुळे शकांच्या राजांचें सामान्य नांव पाणिनि देईल, हें संभवत च नाही. B. C. ३५० च्या सुमारास कात्यायन झाल्यामुळे तो शकांच्या राजांचें सामान्य नांव देतो. शकराजांची याद येणेंप्रमाणें:—

- B. C. 700 Deioces
 ,, ,, 647 Frawarti
 ,, ,, 625 हुवक्षतर
 ,, ,, 585 इष्टुवेगु
 ,, ,, 550 शकराज्य कुरुस् यानें जिंकलें.

वरील प्रमाणांचें संकलन केलें असतां खालील विधानें प्राप्त होतात. पाणिनि

- (१) नंद, अलेक्झांडर व कात्यायन यांच्या पूर्वी झाला;
 - (२) B. C. ३५० च्या पूर्वी झाला;
 - (३) B. C. ५३८ त असुरांचें राज्य बुडालें तत्पूर्वी झाला;
 - (४) बुद्धाच्या पूर्वी झाला;
 - (५) पालि वगैरे प्राकृत भाषांच्या पूर्वी झाला;
 - (६) असुर व पर्थु ह्या आयुधजांवि लोकांचा समकालीन होता;
 - (७) यवनानी हा शब्द यवनस्त्रीवाचक जेव्हां होता तेव्हां झाला;
 - (८) यवनानी हा शब्द लिपिवाचक होण्याच्या पूर्वी झाला;
 - (९) शकराज जो Deioces (B. C. ७००) त्याच्या पूर्वी झाला;
 - (१०) ब्राह्मण भागार्थी आरण्यक शब्द प्रचलित होण्याच्या पूर्वी झाला.
- तात्पर्य, ख्रिस्तपूर्व ७०० च्या अलीकडे पाणिनीला बिलकुल ओढतां येत नाहीं.

(१२) यवन शब्द ग्रीक Ion या शब्दापासून आलेला आहे. Ion हा Ionian लोकांचा कल्पित मूळपुरुष. हे Ionian लोक Phrygia तून Asia Minor मध्यें आले

व तेथून ग्रीसच्या पूर्वप्रदेशांत शिरले. तो काल B. C. २००० पासून B. C. १००० पर्यंतचा समजतात. Phrygia ला ग्रीक लोक Brugoi (भृगू, भृगवस्) म्हणत. ट्रोजन युद्ध B. C. १२०० त झाले. तदनंतर Ionian लोक इतिहासांत स्पष्ट दिस् लागले. ह्या B. C. १२०० नंतरच्या यवनांचा पाणिनि उल्लेख करीत असावा. B. C. ९०० च्या अलीकडे ग्रीक लिपीला म्हणजे Alphabet ला कोणी ओडीत नाही. तेव्हा कदाचित् B. C. ९०० च्या पूर्वी व B. C. १२०० च्या नंतर पाणिनि केव्हा तरी झाला, असे म्हणण्यास वाव सांपडतो.

शाक्य.

नट, निच्छिवि, वगेरे ब्रात्य क्षत्रियजाति ज्या प्रांतांत रहात होत्या त्याच प्रांतांत शाक्य नांवाचे ब्रात्यक्षत्रिय रहात असत. मनुसंहितेच्या दहाव्या अध्यायाचा ४४ वा श्लोक येणेप्रमाणे आहे:-

पौंड्रकाश्चोद्भविडाः कांबोजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पश्चीबालहीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

(वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥)

वृषल म्हणजे ब्रात्य. सगरराजाच्या कालीं ह्या शक वगेरे क्षत्रियजाति ब्रात्य झाल्या. पैकीं शकक्षत्रियोत्पन्न जे शाक्यब्रात्यक्षत्रिय त्यांपैकीं काहीं लोक समानशील अशा नट, निच्छिवि वगेरे ब्रात्यक्षत्रियांच्या प्रांतांत येऊन राहिले. ह्या शाक्यब्रात्यक्षत्रियांत गौतम-युद्धाचा जन्म झाला. महावीर जसा नटब्रात्यक्षत्रिय होता, तसाच बुद्ध शाक्यब्रात्यक्षत्रिय होता. ब्रात्यत्वामुळे गौणता आली. तच्छमनार्थ शुद्धक्षत्रियांच्या व शुद्धब्राह्मणांच्या विरुद्ध ह्या दोघांनीं जैन व बौद्ध धर्म कढिले. ते शकादि ब्रात्य जातींत अर्थात्च फार प्रिय झाले. शुद्ध चानुर्वीणांकंत ह्या वर्णसंस्कारकारक धर्मांचा शिरकाव झाला नाही. शकोऽभिजनोऽस्य शाक्यः (४-३-९२). शण्डिकादिभ्योऽण् (४-३-९२) ह्या सूत्रांत जो शण्डिकादिगण सांगितला आहे त्यांत खालील शब्द आहेत:-शण्डिक, सर्वसेन, सर्व-केश, शक, शट, रक, शंस, बोध. गर्गादिभ्यो यञ् (४-१-१०५) ह्यांतील गर्गादि-गणांत हि शक शब्द आहे. ह्या दोन सूत्रांत अभिजनो अस्य व गोत्रापत्ये शाक्य असें रूप होतें म्हणून सांगितलें आहे. तद्वाजार्थी रूप काय होतें तें पाणिनि सांगत नाही. गौतमबुद्ध ऊर्फ शाक्यमुनि तर राजपुत्र होता म्हणून प्रसिद्ध आहे. तेव्हा पाणिनि बुद्धा-पूर्वी झाला.

वि. का. राजवाडे.

नट आणि निच्छिवि.

जैनधर्माचा संस्थापक महावीर हा नट जातीचा होता, हें प्रसिद्ध आहे. ह्या नट जातीचा उल्लेख मनुसंहितेच्या दहाव्या अध्यायाच्या २२ व्या श्लोकांत केला आहे. ब्रात्यक्षत्रियापासून सवर्ण म्हणजे क्षत्रियस्त्रीच्या ठाई जी प्रजा होते तिला नट ही एक संज्ञा अ-

सलेली मनुसंहितेत बर्णिली आहे. तेव्हा ह्या व्रात्यक्षत्रियजातीत महावीर जन्मला हें सांगायला नकोच.

ही नटजाति बैशाली नगराजवळ रहात असे. ह्या वैशालीनगरात लिच्छवि नामक क्षत्रियांचें त्या काळीं वास्तव्य असे. लिच्छवि म्हणजे मनुसंहितेच्या दहाव्या अध्यायाच्या २२ व्या श्लोकांत उल्लेखिलेली निच्छविनाम व्रात्यक्षत्रियांची जात होय. निच्छवि ह्या शब्दातील नि च्या ठिकाणीं लि आदेश होऊन लिच्छवि हा प्राकृत शब्द निष्पन्न झाला. प्राकृतांत असा न चा ल होतो. उदाहरणार्थ निव (संस्कृत) = लिब (प्राकृत). ह्या प्राकृत लिच्छवि शब्दाचा लिच्छवि हा अपभ्रंश किंवा पर्याय आहे.

ह्या लिच्छवि जातीतील कुमारदेवीशीं शक २२० च्या सुमारास गुप्तवंशाचा आदिपुरुष जो पहिला चंद्रगुप्त त्यानें लग्न लाविलें (V. A. Smith's Early History of India, Chap. XI).

ह्या निच्छवि शब्दाचा भारतातील शिवि, शिवि ह्या देशवाचक व तद्देशराजवाचक शब्दाशीं संबंध असलेला दिसतो. शिविदेशाच्या जवळील जो प्रदेश तो निच्छवि. शिविदेशातील शिविनामक शुद्धक्षत्रियापासून जे व्रात्यक्षत्रिय झाले त्यांचा जो देश तो निच्छविदेश.

निच्छवि, लिच्छवि ऊर्फ लिच्छवि व्रात्यक्षत्रियांचें नेपाळांत शक ५५७ च्या सुमारास राज्य सुरू झालें.

ह्या लिच्छवि जातीचें नांव गौतममुद्राच्या चरित्रांत आत येतें.

वि. का. राजवाडे.

ब्रह्म्याचें देऊळ कां नाहीं ?

य एव देवा हंतारस्ताँल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।

हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ १६ ॥

हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः ।

वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ १७ ॥

पतान्देवान् प्रणंस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।

न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥ १८ ॥

ह्या श्लोकांत ब्रह्मा, धाता, व पूषा या देवतांची सौम्य ह्मणून लोक पूजा करित नाहीत, असें शक्तिपर्व्याच्या पंधराव्या अध्यायांत सांगितलें आहे. हिंदुस्थानांत ब्रह्म्याचें, धात्याचें किंवा पूषाचें देऊळ क्वचित् सांपडतें. शिव (रुद्र), स्कंद (कार्तिकस्वामी), वगैरेंचीं देवळें फार.

राष्ट्रिय, राष्ट्रक, राष्ट्रिक.

(१)

राष्ट्रिय या तद्धित शब्दाचे तीन अर्थ होतात. (१) सोऽस्य निवासः (४-३-८९) ह्या सूत्राप्रमाणें राष्ट्रं निवासो अस्य राष्ट्रियः । म्हणजे राष्ट्रांत संप्रति जो रहातो तो राष्ट्रिय. निवासो नाम संप्रति यत्रोप्यते । (भाष्यं). (२) अभिजनश्च (४-३-९०)

ह्या सूत्राप्रमाणें राष्ट्रं अभिजनोऽस्य राष्ट्रियः । म्हणजे ज्याचे पूर्वज राष्ट्रांत राहिले किंवा जो पूर्वजपासून राष्ट्रांत रहातो तो राष्ट्रिय. (३) भक्तिः (४-३-१५) ह्या सूत्राप्रमाणें राष्ट्रं भक्तिरस्य राष्ट्रियः । म्हणजे राष्ट्र ज्याच्या भक्तीचें स्थान आहे तो राष्ट्रिय. येणें-प्रमाणें राष्ट्रिय या शब्दाचे तीन अर्थ पाणिनीला संमत आहेत. पहिल्या अर्थी युरोपियन भाषांत A man who has acquired citizenship by residency in a state असा संयुक्त शब्द आहे. तिसऱ्या अर्थी युरोपियन भाषांत a born citizen असा शब्द आहे. आणि तिसऱ्या अर्थी युरोपियन भाषांत patriot हा शब्द आहे. हे तिन्ही युरोपियन शब्द राष्ट्रिय शब्दाचे हुबेहुब अन्वर्थक नाहीत. आधुनिक युरोपियनांनीं Citizen हा शब्द ग्रीक व रोमन लोकांपासून Civis या शब्दावरून घेतला आहे. ग्रीक व रोमन लोकांत City हें च राष्ट्र समजत. ह्या पलीकडे राष्ट्राची त्यांची कल्पना गेली नव्हती. राष्ट्र शब्दाला जर State हा युरोपियन प्रतिशब्द मानला, तर Statizen असा शब्द युरोपियन भाषांत निर्माण केला पाहिजे. Patriot हा हि शब्द असा च व्यंग आहे. देश, पितृदेश, पूर्वजदेश असा Patria ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. म्हणजे Patriot या शब्दाचा अर्थ पूर्वजदेशस्थ, अभिजनस्थ असा होतो. म्हणजे राष्ट्रिय शब्दाचा दुसरा अर्थ Patria शब्दानें कांहींसा व्यक्त होतो, असें म्हटलें असतां चालेल. कांहींसा म्हणण्याचें कारण एवढें च की Patria म्हणजे राष्ट्र नव्हे, निव्वळ पितृदेश. राष्ट्रिय शब्दाचा जो तिसरा अर्थ राष्ट्रभक्त तो सध्यां युरोपियन Patriot या शब्दाचा अर्थ झाला आहे. परंतु तो हि राष्ट्रिय शब्दाच्या अर्थाचा वाचक नाही; केवळ पितृदेशभक्त या शब्दाच्या अर्थाचा वाचक आहे. असा मूळ अर्थ असल्यामुळें French patriot, English patriot, German patriot असे सविशेषणशब्द विशिष्ट देशभक्ताव्यक्तार्थ बनवावे लागतात. परंतु इतकें हि करून राष्ट्रिय शब्दांतील राष्ट्र या अर्थाची आपत्ति ह्या सविशेषण patriot शब्दांत येत नाही ती नाही च. राष्ट्र या शब्दाला युरोपियन भाषांत शब्द नाही तेव्हां, राष्ट्रनिवासी, राष्ट्रअभिजनवान् व राष्ट्रभक्त या अर्थी तीन शब्द युरोपियन राजधर्मशास्त्र्यांनीं नवीन बनविले तर कार्य होणार आहे.

राष्ट्रार्थी Nation हा हि शब्द युरोपियन लोक योजतात. Nation या शब्दाचा अर्थ मूळचा अभिजन असा आहे. त्यांत राज्ययंत्राचा अंतर्भाव होत नाही. Nationalist म्हणजे अभिजनभक्त, आभिजनीय.

State ह्या युरोपियन शब्दाचा अर्थ संस्थान, राज्याधिकारी संस्था असा सध्यां करतात. State हा अर्थ Nation हून निराळा, Patria हून निराळा, City हून निराळा, आणि People हून निराळा.

राष्ट्र या शब्दाचा अर्थ राजाचें राज्य ज्या स्वदेशावर चालतें तें राष्ट्र. सर्वधानुस्यः ष्टन (उणादिसूत्र ६०८). राजाचें राज्य ज्या स्वदेशावर चालतें ते देश राष्ट्र नव्हत. म्हणजे राजा व प्रजा धर्मानें, गोत्रानें, भाषेनें व देशानें समान जेथें असतात त्या देशाला राष्ट्र ही संज्ञा प्राप्त होते. अशा देशांत भक्तिपूर्वक पिढ्यानपिढ्या जो रहाणारा तो राष्ट्रिय. राष्ट्रिय शब्दाचे तीन अर्थ आहेतः— (१) राष्ट्रांत रहाणारा, (२) राष्ट्र अ-

भिजन ज्याचा आहे तो, व (३) राष्ट्रावर भक्ति ज्याची आहे तो. हे तीन अर्थ राष्ट्रिय ह्या शब्दाचे पाणिनीच्या कालीं होते.

Citizen या युरोपियन शब्दावरून व राष्ट्रिय ह्या संस्कृत शब्दावरून दिसून येतें कीं प्राचीन युरोपांत (ग्रीक व रोमन) Cities ऊर्फ पुरें हीं च राजाचीं राज्य करण्याचीं देश-मानें होती व प्राचीन भागतवर्षांत (पाणिनिकालांत) राष्ट्र हें राजाचें राज्य करण्याचें देशमान होतें. म्हणजे पुग्राज्यें ज्या कालीं युरोपांत उद्भवलीं त्याच्या फार पूर्वीं भारतवर्षांत राष्ट्रराज्यें उद्भवून बराच काळ गेला होता. Citizen ह्या शब्दाला योग्य संस्कृत शब्द पौर हा आहे.

वरील विवेचनाचा मथितार्थ येणेंप्रमाणें:—

पौर = Citizen

अभिजन = Nation

स्वदेशभक्त = Patriot

राष्ट्र = Kingdom

राष्ट्रिय = State-loyalist, Kingdomeist

राज्य = Government

राज्यमर्यादा = Jurisdiction of Government

जन = People

जनपद = People's Country

राज्यसंस्थान = State

(२)

राजते असौ राजा. राज् दीमौ. चमकतो तो राजा. शौर्यादिगुणांनीं जो चमकतो तो राजा, गोत्र रक्षणारा पुढारी, असा मूळ शब्दार्थ आहे. राज्ञो भावः राज्यं. राजाचा अंमल म्हणजे राज्य व ज्या अभिजनांवर चालतें तें राष्ट्र. राष्ट्रांतील लोक राष्ट्रिय. नुसते लोक जन. ते राहातात तो जनपद.

जन	}	:	}	राष्ट्र
जनपद				राजा
प्रजा				राज्य
				राष्ट्रिय

अशा दोन निरनिराळ्या कोट्या आहेत.

(३)

— तत्र नियुक्तः (४-४-६९)— तत्रेति सप्तमी समर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति (काशिका)— ह्या सूत्रावरून राष्ट्रे नियुक्तः राष्ट्रिकः असें रूप होतें. राष्ट्रांत कोणता हि अधिकार जो बजावतो तो राष्ट्रिक. भृगुसंहितेंत हा शब्द येतो. अशोक्या शिलालेखांत रास्तिक, रास्तिक, असा शब्द येतो, तो राष्ट्रिक ह्या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे. दंडकारण्यांत आर्यांनीं वसति केल्यावर त्या देशांत ज्यांनीं अधिकार चालविला ते राष्ट्रिक. मोठा अधिकार ज्यांनीं चालविला ते महाराष्ट्रिक. जसें सामन्त,

महासामन्त; किंवा महाभोजाप्रमाणं महाराष्ट्रिक. महाराष्ट्रिकांचा जो देश तो महाराष्ट्र. ह्या राष्ट्रिक अधिकार्यांवरून किंवा अधिकारापन्न क्षत्रिय जातीवरून देशाला महाराष्ट्र हें नांव मिळालेलें दिसतें. स्वार्थे कप्रत्यय लागून महाराष्ट्रक असें रूप होतें. रट्टक असें हि रूप येतें (मानसेरा version of अशोक), तें राष्ट्रक या रूपाचा अपभ्रंश आहे.

वि. का. राजवाडे.

कुळंबी.

मनुस्मृतीच्या सातव्या अध्यायांतील ११९ वा श्लोक व त्याची कुल्लूकव्याख्या अशी आहे:—

दशी कुलं तु भुंजीत विंशी पंच कुलानि च ।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९ ॥

“अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनां । चतुर्गवं गृहस्थानां त्रिगवं ब्रह्मघातिनां ” इति हारीतस्मरणात् षड्गवं मध्यमं हलं इति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत्कुलं इति वदति । तद्दशग्रामाधिपतिर्वृच्यर्थं भुंजीत । एवं विंशत्यधिपतिः पंच कुलानि शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥

एकेक नांगर सहा बैलांनी ओढावा; अशा नांगराला पड्डव नांगर ह्मणतात. अशा दोन नांगरांनी जेवढी जमीन वाहिली जाते तेवढीला कुल अशी संज्ञा आहे. अशी कुल्लूकमट्टांनी कुल ह्या शब्दाची शक्ति सांगितली. तात्पर्य कुल व वाहणें हे दोन शब्द मनुसंहितेपासून किंवा तत्पूर्वीपासून भागवतवर्षांत प्रचलित आहेत. सहा बैलांनी जेवढी जमीन नांगरिली व वाहिली जाते तिचें नांव कुल. ह्या कुल शब्दाचा उच्चार मराठीत आदेशप्रक्रियान्वयें कुळ असा होतो. कुल शब्द जसा संस्कृतांत नपुंसकालिगी आहे तसाच कुळ शब्द मराठीत नपुंसकालिगी आहे. लहानशा खेड्यांतील लागवडीखालील जमीन पांच सहा कुळें असते व मोठ्या गांवांत पांचपंचवीस कुळें असते. एकेका कुलाचा म्हणजे सहा बैलांनी वाहिल्या जाणाऱ्या जमिनीचा जो कर्त्या त्याचें नांव कुलपति. कुलपति ह्या संस्कृतशब्दाचें महाराष्ट्रीरूप कुलवड; आणि कुलवड ह्या महाराष्ट्री शब्दाचें मराठी रूप प्रथमारंभीं कुळवी व नंतर कुणबी. ह्या शब्दाचे कुळंबी, कुनबी असे हि अपभ्रंश सध्या आहेत. पूर्वी कुणबी ही जात नव्हती, केवळ धंदा होता. तो सध्या जात झाला आहे. प्रायः शूद्र जमीन वाहतात; म्हणून शूद्रांना सध्या कुणबी अशी संज्ञा महाराष्ट्रांत प्राप्त झाली आहे. जमीन वाहणारा जर मराठा क्षत्रिय किंवा धनगर किंवा महार किंवा कुंभार असेल, तर सरकार किंवा सावकार त्या मराठ्याला किंवा धनगराला किंवा महाराला किंवा कुंभाराला आपलें कुळ म्हणतात. कुळें दोन प्रकारची— मिराशी किंवा उपरि. वंशपरंपरेनें जमीन वाहणारी जी ती मिराशी व एका मोसमापुढें जमीन वाहणारी जी ती उपरि. सा रांश कुलपति, कुलवड, कुळवी, कुणबी, कुळंबी हा शब्द फार पुरातन आहे.

वि. का. राजवाडे.

कायस्थ.

(१)

कायस्थ, कायथ, काइत, काइथ, हा शब्द काय व स्थ यांच्या संहितेपासून निघाला आहे. क्षत्रियांत शूद्रायां जातः कायस्थः। काय म्हणजे मूळ धन. त्यावर उपजीविका करणारा जो तो कायस्थ. काये, कायेन वा तिष्ठति यः स कायस्थः। ह्याचा मूळ धंदा व्याजबटा करण्याचा दिसतो. नंतर लेखन, चित्रकर्म हीं कामें ह्याला नेमून दिलीं, असें दिसतें.

(२)

अथवा-

बोटांचीं शेवटें म्हणजे काय. त्याच्या साहाय्यानें उपजीविका करणारा जो तो कायस्थ. हाताच्या बोटांच्या शेवटांनीं लेखन, चित्रकर्म साधावयाचें. तेव्हां लेखन, चित्रकर्म हा मूळ धंदा. तदनंतर इतर धंदे. कायस्थांना प्रभुपणा महाराष्ट्रांतच, विशेषतः कोंकणांत मिळालेला आहे. कोंकणांत, ब्राह्मण, शेणवई, मराठे हे प्रभु आहेत, तसे च कायस्थ हि प्रभु झाले. हे मूळचे उत्तरहिंदुस्थानांतील आहेत, यांत संशय नाही. महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हि उत्तरहिंदुस्थानांतून च दक्षिणेंत आले. इतकें च कीं कायस्थ इतरांच्या बरे च नंतर आले. यांची संख्या महाराष्ट्रांत फार थोडी आहे. बंगाल, बहार, काशी, प्रयाग इकडल्यासारखी फार नाही. जर ब्राह्मण क्षत्रियादिकांच्या बरोबर हे आले असते, तर त्यांच्या बरोबरीनें ह्यांची लोकसंख्या असती. तशी नाही, त्या अर्थी हे इतरांच्या बरे च नंतर आले, असें म्हणणें रास्त दिसतें. बाकी, नक्षी केव्हां आले, तें निश्चयानें सांगतां येत नाही. गुप्ते, कर्णिक, राजे, समर्थ वगैरे आडनांवांतील गुप्ते या आडनांवावरून ह्याचा संबंध गुप्तांशीं म्हणजे उत्तरहिंदुस्थानांत शक ३०० पासून ५०० पर्यंत राज्य करणाऱ्या राजांशीं कित्येक लावितात. तसा संबंध असेल; मात्र होता च असें म्हणतां येत नाही. हे क्षत्रियोत्पन्न आहेत. इतकें च कीं मूर्खीं शूद्र-क्षेत्राचे ठाई उत्पन्न झालेले आहेत. हा प्रश्न धर्मशास्त्र, आर्यवंशशास्त्र, इतिहास, यांचा आहे. व तो सविस्तर विवेचिण्याचा येथें हेतु नाही. फक्त व्युत्पत्ति करण्याचा मानस आहे. दोन व्युत्पत्त्या दिल्या आहेत. पैकीं दुसरी व्युत्पत्ति बरी दिसते. कारण, धर्मशास्त्रांतर्गत जातिविवेकप्रकरणांत दिलेल्या लेखनकर्मांशीं ह्या दुसऱ्या व्युत्पत्तीचा मेळ चांगला बसतो. मनुसंहिता, याज्ञवल्क्य, मुद्राराक्षस व मृच्छकटिक यांत हा शब्द येतो. कायस्थ इति लघ्वी मात्रा (मु. १; मृ. ९; या. १-३३६).

वि. का. राजवाडे.

खंमीर, हंमीर.

शौरसेनींत काश्मीर ह्या शब्दाचें कम्हीर असें रूप होतें. हकार ककाराला जुडून खमीर, खंमीर, वगैरे रूपें तदनंतरचां; ख चा केवळ ह होऊन हंमीर झालें. हंमीरचें हंमीर. प्राकृतिक हिंदी भाषा सुरू झाल्यावर हंमीर झाला. तेव्हां त्याचें नांव प्राकृतिक आहे ह्यांत नवल नाही.

वि. का. राजवाडे.

सायण व मायण.

मात्रज्ञ ह्या संस्कृत शब्दाचें मात्रन्न असें प्राकृत रूप होतें. त्याचें प्राकृतिक रूप मायण. त्याचें मायण.

तसेंच,

सर्वज्ञ ह्याचें सायण.

सायण व मायण हे दोन्ही शब्द प्राकृतिक आहेत. द्राविडी प्राकृतापासून द्राविडी प्राकृतिक. सायणाचार्य प्राकृतिक भाषा सुरू झाल्यावर झाले.

वि. का. राजवाडे.

मम्मट व बामह ऊर्फ भामह.

मन्मथ ह्या शब्दाचे अपभ्रंशांत वम्मह असें रूप होतें. व चा ब होऊन बम्मह आणि म्म च्या द्वैर्घ्यामुळे व चा बा होऊन बामह. बामह ह्या प्राकृतिक शब्दाचें संस्कृत संस्करण भामह.

मन्मथ ह्या च शब्दाचें म्म चें म्म व थ चें ट होऊन मम्मट.

प्राकृतिक ह्मणजे मराठी वगैरे भाषा सुरू झाल्यावर हे दोघे ग्रंथकार झालेले आहेत, हें पाहिलें ह्मणजे मम्मट व भामह ही नांविं प्राकृतिक आहेत, हें तेव्हांच ओळखतां येतें.

वि. का. राजवाडे.

कांहीं शब्दांची व्युत्पत्ति.

वि. का. राजवाडे.

- (१) नाँ ?
बाजारांत जावयार्चे नाँ ? (हाटं प्रति गम्यते नाम)
येथें नामपासून नाँ निघाला आहे.
नाम = नावँ = नाँ.
- (२) ओवाळ
आपल्या कर्मांला ओवाळ (अत्तणो जोवणं उवालह)
उपालंभस्व = उवालह = ओवाळ (दोष दे).
- (३) उबगणें
उपगमन = उबगअण = उबगण = उबगणें.
- (४) जणु
जणु इवार्थे अपभ्रंशो. तो जणु आला.
- (५) इठी
खी = इठी = इठी (कुणर्वा खियेचे विशेषनाम).
- (६) आउक्ष
आयुष्य = आउक्ष.
- (७) चाळ
शाला = साळ = चाळ.
- (८) चमचा
चमस = चमच = चमचा (पुल्लिंग).
- (९) चुई
सूचि = चूई = चुई.
- (१०) सुई
सूचि = सुइ = सुई.
- (११) पिचणें
पिप् = पिस् = पिच् = पिचणें वा पिसणें.
- (१२) मिचणें
मिप् = मिस् = मिच् (मिचणें).
- (१३) वाचणें
भाप् = भास् = वाच् (वाचणें).
- (१४) डचणें
दश् = डस् = डच् (डचणें).

(१५) कभिन्न, कफलक

कपालक = कभलक (अर्धमागधी) = कफलक.

कभल = कभिल = कभिन्न

काळाकभिन्न म्हणजे कापालिकासारखा काळा.

(१६) भीम

बिंब = भिब (अर्धमागधी) = भीम

टाण्याच्या बिंबदेवाला भीमदेव असें हि म्हणतात.

(१७) बेंबल

बिबल = (महाराष्ट्री) भेंबल = बेंबल.

(१८) पापिटल (ला-ली-लें)

पापिष्ट = पापिट = पापीट

पापीट + ल = पापिटल.

(१९) खारट

क्षारिष्ट = सारिष्ट = खारट.

(२०) धूत !

धूर्त = धुत्त = धून् !

हा मराठींत उद्गारवाचक शब्द झाला आहे.

(२१) गड्डा

(खां) गर्ता = गड्डा (पु.).

(२२) खोटें-टा-टी

खरं कुडें असा जोडशब्द मजजवळील मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींत येतो. कचा ख होऊन व डचा ट होऊन, कुड = खुट = खोट (टा-टी-टें). डचा र होऊन खुर (रा-री-रें) खरखुरें.

(२३) आणि-आण्-आन्-न-नि

मराठीत कित्येक वक्ते असे प्रयोग करतात:—

(१) अश्या प्रकारची व्यवस्था आणि सरकारानें केली.

(२) तो आणि तसा वागेल, हें संभवत नाही.

(३) ब्राह्मण नि दारू पिईल, हें होणार नाही.

या स्थली आणि, नि, हे शब्द हन्त, हान, ह्या शब्दांचे अपभ्रंश आहेत.

(सं.) हन्त = (ज्ञानेश्वर) हान = हानि = आणि = णि = आन् = न = नि. हान शब्द ज्ञानेश्वर असाच योजतो:—

हणौनि उदकीं हान रसु ।

कां पवनि जो स्पर्शु ॥ ७ । ३२ ॥

(२४) किनी

किणो प्रभे प्रारुते.

मी किनी (अगर, कनी) तेथें गेलीं होतीं.

किंनु = किणो = किण = किणी = किनी = कनी
प्रशक्ति जाऊन केवळ पादपूरकता आली.

(२५) मणे, म्हणे

मणे विमर्शे प्रारुते.

मन्ये = मणे = म्हणे

तो मणे (अगर, म्हणे) पळाला.

(२६) ए

अयि = अइ = ए (संभावनायां)

ए बाई !

(२७) की

तो आला की ; मी चाललो की ; तू नीट वाचतोस की ; असे प्रयोग की चे मराठींत हमेशा होतात. रामदासाच्या बखरींत तर हा की शब्द फार आढळतो. पुणे प्रांतांत व देशावर हा की फार योजतात. कोंकणांत की चा प्रचार कमी. हा की संस्कृत किल चा अपभ्रंश आहे.

किल = किर = की

मराठीच्या पिढीजाद स्वभावाप्रमाणे ह्या की वर अनुनासिक विकल्पानें यावा.

(सं.) स आगतः किल = (म.) तो आला की.

(२८) देवाचार, देवचार

देवाप्सरसः = देवअच्चार = देवाचार = देवचार.

कोंकणांत हा शब्द फार ऐकूं येतो.

(२९) बिजारी

विंध्याधरिन् = विंज्याहरी = विज्ञारी = बिजारी = वंजारी.

(३०) भिसे

भिषक् = भिसाओ = भिसा (ए.). भिसे (अ.)

वैद्य, भिसे हीं महाराष्ट्रांत आडनावें झालीं आहेत.

(३१) दाठर

दढतर = दढअर = दढार = दाठर.

(३२) होट

ओष्ठ = ओट्ट = ओठ = वोठ.

अधरोष्ठ = अहरुष्ठ = हउठ्ट = होट

होट व वोठ हे दोन भिन्न शब्द आहेत. सालचा ओठ तो होट.

(३३) लोधा

लुब्ध = लोद्ध = लोध (धा-धी-धें).

(३४) घट्ट

घृष्ट = घट्ट.

(३५) आहेर

आभर (ण) = आहर = आहेर
मंगलकार्यसमयीं दिलेले वस्त्रालंकार.

(३६) वळचण

वलभीस्थान = वलइचाण = वळिचाण = वळचाण = वळचण. वळचाण असा उच्चार
गावढे अजून करतात.

(३७) आळवणें.

आलपनं = आळवणं (णें).

(३८) पखळण

प्रक्षलन = पक्खलन = पखळण.

(३९) उजळण

उज्ज्वलनं = उज्जळण = उजळण.

(४०) हकारुनि

आकार्थ्यं = हकारिअ = हकारुनिया.

(४१) ताठ

टठ = तट्ट = ताठ.

टठतर = तट्टअर = ताठार = ताठर.

(४२) सांघणें-सांगणें

संख्यापन = सांघवण = सांघणें.

(४३) डोंबल

दोर्बल्य = डोब्बल = डोंबल

डोबल तुखें = दोर्बल्य तुखें.

मराठींत लहान माणसावर रागावून हे शब्द मोठीं माणसें योजतात.

(४४) काबाडकष्ट

कर्वतकष्ट = कब्बटकष्ट = काबाडकष्ट.

(४५) (चंदनाची) वाटी, वटी

वत्तिका = वट्टिआ = वटी, वाटी.

(४६) उटी, उटणें

उट्टर्तन = उवट्टण = ऊटणें = उटणें.

उट्टत्ति = उवट्टि = ऊट्टी = उटी.

(४७) चोलणें, चोदणें

चोदन = चोदणें = चोलणें.

(४८) रुंद

वृंद = वुंद = रुंद.

वृदिष्ट = वुदिष्ट = रुंदट.

- (४९) निरुंद
निरुंद = निरुद = नीरुंद = निरुंद.
- (५०) वाहणा
उपानहो = पाहणाओ (स्थानगमुत्त) = वाहणा.
वाहणा हें रूप वस्तुतः द्विवचनात्मक असून, मगठींन अनेकवचनीं योजतात.
- (५१) ओपणें
अपण = ओपणें = ओपणें.
- (५२) सांपणें
समपणें = सोपणें = मोपणें.
- (५३) सांठवणें
संस्थापन = सट्ठावणें = साठवणें.
- (५४) आंठवण, आठवण
आस्थापन = आट्ठावण = आठवण, आंठवण.
- (५५) सडळ
श्रद्धावत = सडढाल = मढाळ = सडळ.
सडाळ असा प्रयोग गांवडे लोक करतात.
- (५६) मंड
मंड = मंडिद = मंडद = मंड.
इंद्रानारखा सुखावळेळा, आळशी, मंड.
- (५७) खो
क्षोभ = खोह = खोअ = खो (अडथळा, उत्पात, खोळ).
- (५८) फंद
स्पद = फंद (सेतुबंध, ८-२५).
- (५९) न्यारें
अन्यतर = अन्यअर = न्यारें-रें.
- (६०) मात
मात्रा = मत्त = मात = मानु (गोष्ट, वृत्त, धन).
- (६१) आंबिल
आम्ल = आंबिल (पाली).
- (६२) उभ (भा-भी-भे)
उर्ध्व = उब्भ (पाली) = उभ (भा-भी-भें).
- (६३) गवर
गव्हर = गव्भर (पाली) = गव्बर = गवर.
- (६४) सवर
सत्वर = सव्वअर = सव्वार = सवार = सचर.
सवार उच्चार गांवडे करितात.

- (६५) चकण (णा-णी-णं)
चक्षुष्काण = चक्काण = चक्काण = चकण (णा-णी-णं),
- (६६) दंव
द्रव = दव = दैव.
- (६७) दिवड
द्विपद = दिवड.
- (६८) तुथ्य
तुष्ट = तुष्ट = तुथ्य (मंद).
- (६९) दुट्टे
दुष्ट = दुष्ट = दुट्ट (ट्टा-ट्टी-ट्टे).
- (७०) धूण
धावन = धोन = धूण.
- (७१) नेट
नेत्र = नेट्ट = नेट.
- (७२) निपजं
निपयने = निपज्जाण = निपजे.
- (७३) पिळणं
पीडन = पीळण = पिळणं-णं.
- (७४) पेच (चा-ची-चं)
प्रेत्य = पेच्च = पेच (मेल्ले) = (लेचे) पेचें.
- (७५) चुबुळ
चुतुचुर = चुबुळ = चुबुळ.
- (७६) भंपक
भव्यक = भव्यक = भंपक.
- (७७) रस्सी
रश्मि = रसि = रस्सी.
- (७८) शहाण (णा-णी-णं)
शिक्षाज्ञ = सिहाणु = सिहाण (णा-णी-णं)
= शहाण (णा-णी-णं).
- (७९) दोसण (णा-णी-णं)
दोसण = दोसणु = दोसण (णा-णी-णं)
सिहाण व दोसण, हे दोन शब्द ज्ञानेश्वर व दासोपंत योजतान.
- (८०) उठवणं
उत्थापन = उठ्ठावण = उठावणं-णं.
- (८१) वठवणं
प्रस्थापन = पठ्ठावण = वठ्ठावण = वठावणं = वठवणं.

- (८२) **ढेंकुण**
दंशकृमि = डंशकुण = डंखुण = ढेंकुण.
- (८३) **मत्कुण**
मृत्कृमि = मृत्कुण = मत्कुण.
- (८४) **अरबट**
अपभ्रष्ट = अरबट = अरबट.
- (८५) **सुरवाडणें**
सुवर्धन = सुवड्ढण = सुरवाडणे.
निर्वर्धन = निर्वड्ढण = निरवाडणें.
निर्च्या धर्तीवर सुर्.
- (८६) **अपर (रा-री-रें)**
अल्पतर = अप्पर = आपर = अपर (रा-री-रें).
- (८७) **पटकुर**
पटकुल = पटकूर (दासोपत).
- (८८) **पुंड**
पुंड = पुंड = पुंड
पुंडक हा शब्द जातिवाचक असून ऐतरेय ब्राह्मणांत आला आहे.
- (८९) **कन्ह (न्हा-न्ही-न्हें)**
(हत्तीण) करेणु = कन्हें (उंट).
हत्तीचा वाचक शब्द उंटाला लावू लागले. कदाचित्, पूर्वी हा शब्द दोन्हीला लावात असतील.
- (९०) **गार**
गौरवाय = गारवाअ
गुरु = गार (स्तब्ध, थंड).
- (९१) **सोटभैरव**
स्वस्ति भैरवाय = सोटिबाहिरवाअ = सोटबाहिरव = सोटभैरव.
सध्यां हा शब्द दुर्वचन झाला आहे.
- (९२) **हळू, हळुवार**
लघु = हळू = हळू.
लघुतर = हळुअर = हळुवर = हळुवार.
- (९३) **थिल्लर**
शिथिलतर = थिलअर = थिलर = थिल्लर.
- (९४) **सातवण**
सप्तपर्ण = सत्तवण = सातवाण = सातवण.
- (९५) **भोसल (ला-ली-लें)**
भोज + ल = भोजल = भोसल

भोज हा शब्द अशोकाच्या शिलालेखांत आला आहे.

(९६) दंडाराजपुरी

दंडक = दण्डक = दंडा (राजपुरी).

दंडा प्रांतातील राजपुरी.

(९७) आलुमालु, आलमाल

अलं अलं = अलमल = आलुमालु = आलुमालु = आलमाल.

(९८) जेठी

युधिष्ठिर = जहिष्ठिर = जेठिल = जेठी

जगयुधिष्ठिर = जगजेठी.

(९९) आणा

(कार्प) आपणक = आअणअ = आणा.

(१००) सुद्धां

सार्धं = सद्धिं (जैनमहाराष्ट्री) = सद्धं (महाराष्ट्री) = सुद्धं = सुद्धां.

येथे महाराष्ट्री किंवा अपभ्रंश अचा उ झाला आहे.

(१०१) चांदराते

चंद्रात्मन् = चंदरत = चांदरात = चांदराते (अनेकवचन).

ज्यांच्या घरी चांदरात झडते ते चांदराते, अशी व्युत्पत्ति हि होईल.

(१०२) उजेड

उदयित = उजड = उजेड.

(१०३) उजाड

उयात्र = उज्जाड = उजाड.

(१०४) खटनट

खट कांक्षायां व नट नृतौ

हा शब्द महाराष्ट्रांत सामान्य स्त्रीपुरुषांच्या बोलण्यांत हमेशा येतो.

(१०५) खट्याळ

खट + आळ = खटाळ = खट्याळ.

(१०६) नाटाळ

अनास्थ = अनाट्ट + आळ = नाटाळ.

प्रारंभीच्या अ चा लोप.

(१०७) नारू

नहारू (पाली) = णहारू (जैनमहाराष्ट्री) = नारू (रोगविशेष).

पालीत नहारू = स्नायु.

स्नायूच्या वेटाळ्यासारखा ज्या रुमीचा आकार तो नारू.

(१०८) निंबोळ्या

निंबगूलिका = निंबऊलिआ = निंबोळ्या.

५

- (१०९) अळणी
अलवण = अळण (णा-णी-णं)
मीठ नसलेला किंवा कमी पडलेला पदार्थ.
- (११०) गौरागौरा पान
(गौरक गौरक) पांडर = पाणअ = पाण = पान.
गौर = पांडर = पान.
पाण असा हि उच्चार कोणी करतात.
- (१११) गौरागौरा पाक
येथे पाक हा शब्द फारसी आहे.
- (११२) भीतर
अभ्यंतर = अढिभतर = भीतर.
प्रारंभीचा अ लोपतो.
- (११३) भिजणें
अभ्यजन = अढिभज्जन = भिजणें.
अ चा लोप.
- (११४) भिडणें
अभ्यटण = अढिभटण = भिडण (भिटण).
(प्रयोजक) भेटणें (जवळ येणें).
- (११५) हातुल्यो
हत्थुल्लो (हस्त, हात).
कित्येक खेळात अटीतून सुटावयाचें असलें, ह्मणजे पोरी किंवा पोरीं हा शब्द उच्चारतात. हा शब्द प्राकृत आहे. थुल्लयो, असें हि रूप आढळतें.
- (११६) खांबुल्यो
ख.बुल्लो (खांब, स्तंभ)
हा हि शब्द खेळात योजतात. प्राकृत आहे.
- (११७) इटीदांडू
यष्टिदंड = इष्टिदंडु = इटीदाँडू.
- (११८) नंतर
अनंतर = नंतर.
येथे प्रारंभीच्या अचा मराठींत येत.ना लोप होतो.
- (११९) लगोरी
लग्नगोळि = लग्नगोरी = लगोरी.
- (१२०) मलखांब
मल्लस्तंभ = मलखांब.
- (१२१) मुडुंग्या
मुदंगिक = मुदुंगिअ = मुदुंग्या.

(१२२) मिथणें

मिथ् (मिळणें).

(१२३) आंधळीकोशिबीर

“अंधा कौशांबी ” नांवाचा खेळ कौशांबी नामक नगरींत खेळत. कौशांबी शब्दाला र जोडला आहे. असा र लंडनांतील कनिष्ठ लोक शब्दाच्या शेवटीं जोडतात. कोशिबीर ह्या वनस्पतीचा वाचक शब्द हि सुचला.

१ इटीदांडू, २ लगोऱ्या, ३ मलखांब, ४ जोडी, ५ चाक, ६ गद्गाफरी, ७ दंड, ८ नमस्कार, ९ उटाबशा, १० घोडी, ११ पाळणा, १२ झोंबी, १३ जेठी, १४ कुरघोडी, १५ आठ्यापाठ्या, १६ आंधळी कोशिबीर, १७ हुतू, १८ हूमा, १९ क्षिम्मा, २० फुगडी, २१ कांबडा, २२ गोठ्या, २३ गल, २४ सागरगोटे, २५ टिपरी, २६ फांसा, २७ सोकटी किवा सांगटी, २८ चिचोके, २९ सडे, ३० कार्नी सडा, ३१ वाघमेंढ्या, ३२ टाळी, ३३ लोण, वगेरे शेंकडें शब्द प्राकृतांतून मराठीत आले आहेत.

(१२४) निपुत्रिक

अपुत्रक = नपुत्रक = निपुत्रिक.

नकारार्थी नि.

(१२५) निपुसक

बायका असा उच्चार करतात.

नकारार्थी नि.

(१२६) निबाप्या

अवप्तक = नवप्तक = निबप्पक = निबाप्या.

नकारार्थी नि.

(१२७) निकाम्या

अकर्मिक = नकर्मिक = निकाम्या.

नकारार्थी नि.

(१२८) निगरगट्ट

निररघट्ट = निगरगट्ट.

नकारार्थी नि.

र बद्दल ग.

(१२९) निलाजिर (रा-री-रें)

णिळजिरं = निलाजिर (रा-री-रें) निलाजर.

नकारार्थी नि.

(१३०) निनावी

निर्नामिक = निनाव्या.

(१३१) नामर्द

नामर्द, नाहक्क, नापास, वगेरे शब्दांतील ना नकारार्थी फारसी आहे.

(१३२) तांतड

तांति = तांत + ड = तांतड.

गाथासप्तशतीति ३-७३ त तांति शब्द आला आहे.

(१३३) पिच्या

पित्रीय = पित्रीअ = पिच्य (च्या-च्यी-च्ये).

(१३४) अंडगडी

अंतर्गडी = अंडगडी.

(१३५) उजवणें, उजावणें

उद्यापन = उज्जावण = उजावणें-उजवणें.

(१३६) पारध

प्रार्थन = पारधन = पारध.

(१३७) धड

दृढ = दह = धड.

(१३८) इन् मिन तिन

इ, मी, ती = ही, मी आणि ती.

अनुनामिकाचा अनुस्वार उच्चारिला.

तीन ह्या संख्यावाचक शब्दांशी ती या सानुनासिक शब्दाचा घोंटाळा करून अर्थनिष्पत्ति केली आहे.

(१३९) विज्ञावणें, विज्ञवणें

विध्मायते = विज्ञाअतो = विज्ञावतो, विज्ञवतो.

(१४०) जाड

जड एव जाडः = (हलक्याच्या उलट).

(१४१) भप्प, भप्पकन

बाप्प = बप्फु = भप्प.

भप्प + कन = भप्पकन (जाळ झाला).

(१४२) गाळी

गन्हिका = गल्हिका = गाळ्ही = गाळी (निंदा).

(१४३) पेंढारी, पेंढार

पिंडार = पेंडार = पेंढार, पेंढारी

पिंडार (गाईंम्हशींचे कळप घेऊन जाणारे आहीर वगैरे).

(१४४) चंची

चंच (पांच बोटे रंदीचें माप) भर लांब पिशावी.

चंची (स्त्रीलिंग).

(१४५) चकाट्या

चकाट (लुब्धा, सोदा) = चकाट.

(१४६) सरड

शरट = सरड (डा-डी-डें).

(१४७) चोख

चोक्ष = चोख्ल = चोख.

(१४८) वारी

वर्या (स्वयंवरा बाला) = वन्या = वारी.

वारी हें मराठींत स्त्रीविशेषनाम आहे.

(१४९) वर्त्तक

जमाबंदीचा कारकून.

(१५०) पावटा

प्रवटक = पवटा = पावटा.

प्रवटक (गहू, एकप्रकारचें धान्य).

(१५१) बंधुला

बंधुलक (दासीपुत्र) = बंधुला.

(१५२) जनी

जानकी = जाणइ = जाणी = जणी = जनी.

(१५३) पिस्कारणें

अपस्किरणं = पिस्करणें, पिस्कारणें (प्रयोजक).

(१५४) परवड

प्रपत्ति = परबडी = परवडी = परवड.

(१५५) हंतरी, हंतरूण

आस्तरण = अथ्यरण = आँथरूण = हांतरूण, हंतरी (आम्नायी)

(१५६) शेमणें

(सं.) शेव = (प्रा.) शेम = (म.) शेमणें (पुढिंग).

(१५७) विहीर

विवर = विअर = वीर = विहीर.

विवर (नपुंसक.) = विहीर (स्त्री.).

(१५८) फासणें

स्पर्शनं = फंस्सनं = फांसणें-णी-णा.

(१५९) आंबवणी

आम्लपानीयं = आंबवणी.

(१६०) धाम

धर्म = धम्म = धाम (कामधाम).

(१६१) इटेकरी

यष्टिकर = इष्टिकर = इट्टिकर = इटीकर = इटेकर-री.

(१६२) डुकर

डुःकर = डुकर.

डु: डु: शब्दं करणारा प्राणी.

(१६३) टी

स्थिति = द्विह = टी.

(१६४) विरजण

विजण (अमरकोश) = विरजण
र मध्ये च घुसडला आहे.

(१६५) मायदेव

सिघणयादवाच्या इ. स. १२१५ तल्या एका ताम्रपटांत मायीदेव पंडित असें विशेषनाम आलेले आहे.

(१६६) जगदळे

सिघणयादवाच्या इ. स. १२२२ तल्या एका लेखांत जगदळ पुरुषोत्तम असें एका अधिकाऱ्याचें नांव आलें आहे.

(१६७) जोगदेव

द्याच लेखांत जोगदेव हा दंडनायक होता, असें ह्मटलें आहे.

(१६८) बाजीराव

इ. स. १२४१ त बाजीराज कर्नाटकांत अधिकारी होता. च चा ज होऊन बाजीराव हें आधुनिक नांव निष्पन्न झालें.

(१६९) ग्वालहेर

गोपालगिरी = गवालिरी = ग्वालिरी = ग्वालेर = ग्वालियर = ग्वालहेर.

(१७०) वाढ

उपपादय = उववाडअ = वाड = वाढ.
अन्नं उपपादय = अन्न वाढ.

(१७१) कलाल

कल्लपाल (सीयडोणी शिलालेख) = कल्लवाल = कल्लआल = कलाल.

(१७२) कोतवाल

कोटपाल = कोटवाल = कोतवाल.

(१७३) कालवड

कलभटी = कलहडी = कलअडी = कलवडी = कालवड.
येथें लचा ळ झाला नाहीं.

(१७४) फसवणें

पक्षवादन = पच्छवाअण = फसवाण = फसवणे (ण).

(१७५) मण्यारी

मणिकार = मणिआर = मण्यार = मण्यारी.

(१७६) बडवा

बटुकक = बडुअअ = बडुआ = बडवा.

(१७७) आळ

अलीक = अलीअ = अळी = आळी = आळ.

(१७८) डाव

द्रम्म = दाम = डाव = डाव.

पैसे लाऊन खेलणें = डाव खेलणें.

पैसे टाकून खेलणें = डाव टाकणें.

(१७९) मोगर (रा-री-रें)

मुद्रर = मोगर = मोगर (रा-री-रें).

(१८०) ओशट, ओशेट

अवशिष्ट = ओशिष्ट = ओशेट = ओशट.

(१८१) छप्पापाणी

शसकपाणि + छप्पअपाणि = छप्पापाणी.

(१८२) मण

मनह (a Babylonian weight of 40 lbs. avoirdupois).

(१८३) रती

रक्ति (गुंज, १.७५ घेन).

(१८४) चर्या

चरितानि = चरिआई = चर्या.

अनेकवचनाचें एकवचन झालें आहे; व नपुंसकलिगाचें स्त्रीलिग झालें आहे.

(१८५) निसरडें

निःसरत् = निसरड (डा-डी-डे).

(१८६) वारूळ

वामलर = वारूळ = वारूळ.

र च्या स्थली ङ व ङ च्या स्थली र, असा वर्णाविपर्यय झाला आहे.

(१८७) आणीक

सेतुबंध काव्याच्या नवव्या आभ्यासकाच्या ८६ व्या पद्याच्या टिकंत रामसेतु-
प्रदीपकार येणप्रमाणे लिहिताः—

“ आणिक तिर्यगर्थे देशी ”

मराठींत हि आणीक हा शब्दाचा प्रयोग तिरकें, वाकडें, कांहींच्याबाहीं, हा
अर्थी करतात; उदाहरणार्थ,

त्याचें तर पहाणें आणिकच आहे.

आणिक = आणीक, आणिक.

(१८८) जाऊं देणें

“ एको वि कालसारो ण देइ गन्तुं ”

—गाथासप्तशती १-२५.

(१८९) दूण

(सं.) द्विगुण = (महाराष्ट्री) दुजण = (मराठी, दूण).

एक दूण दोन.

बे दूण चार.

(१९०) पिचकारी

अपस्क्रिरी = पिसकरी = पिचकरी = पिचकारी.

स चा च झाला.

(१९१) सचकार

सत्यंकार = सच्चकार = सचकार.

(१९२) दूणी बीणि

द्वि ह्या संस्कृत शब्दाची दुणिण व बिणिण अशी नपुंसकलिगी प्रथमेचीं व द्विती-
येचीं रूपे महाराष्ट्रांत होतात.

(१९३) दुधार (रा-री-रें)

द्विधाकार = दोधार = दुधार (रा-री-रें).

(१९४) शीण

स्विन्न = सिण्ण = सीण = शीण.

सीण असा उच्चार कित्येक करतात.

(१९५) (गल्ली) कुच्ची

कुत्सित = कुच्चिअ = कुच्ची.

गल्ली कुच्ची = कुत्सित, घाणेरडी गल्ली.

(१९६) मरढें

सातारा प्रांतात लिबगोव्याजवळ मरढें गांव आहे.

महाराष्ट्र = मरढें = ढें.

देवराष्ट्र गांव मरढ्यापासून ३० मैलांवर आहे.

(१९७) धणंतर, धनत्तर

धन्वंतरी = धणंतरी = धणंतर = धनत्तर.

धणंतर, धनत्तर ह्या शब्दाचा अर्थ सध्यां मराठींत समर्थ असा आहे.

(१९८) अंबाडा

आम्नातक = अंबाडअ = अंबाडा (डी-डें).

(१९९) गंधवाटी

गधवर्त्ति = गधवट्टी = गधवाटी.

(२००) किटकिटणें

कीर्त् = किट्ट; द्विरुक्तीनें किटकिटणें.

कान किटणें.

(२०१) पवनविजय

जुन्या मराठींत पवनविजय नामें ग्रंथ आहे. त्याचें मूळ नांव पर्वणविजय असें
आहे.

प्रमाण = पर्वण.

प्रमाणविजय = पर्वणविजय = पवनविजय.

(२०२) बामणोली

ब्राह्मणपल्ली = बामणोली.

माहोली, दापोली, बगैरे लीकाराम्त ग्रामनामें पूर्वी पल्लीआ, पळ्या होत्या.

तुकारामाचा एक अभंग.

वि. का. राजवाडे.

मजजवळील तळेगांव येथील एका जुन्या जुटित वहीत कोण्या अल्पशिक्षित साक्षर खेडाळूच्या हातचा तुकारामाचा एक अभंग आहे. त्यांतील पाठ प्रचलित छापील पाठाहून सरस दिसतात. अभंग येणेप्रमाणें:—

का र नअठवेसी । कुपाळु जयासी ।
पोसीतो जनासी । येकलाची ॥ १ ॥
त्यांन तुझी काही । केली अस चींता ।
हे त्या अनंता । अठवनी ॥ २ ॥
बाळीं हे दुधाची । केलीस वुत्पत्ती ।
वाडवी श्रीपती । सर्व होन्ही ॥ ३ ॥
वीर्णुमासे काळी । फुटती तरुवर ।
त्यासी जीवनु । कोन घाली ॥ ४ ॥
*बाँपड चाताकु । नेन भुमीजळा ।
वरसतो वुन्हाळा । त्या मेघु ॥ ५ ॥
तुका ह्यन त्यचं । नाव वीसबँह ।
करा नीरँतरु । ध्यन त्याचं ॥ ६ ॥

ह्या पाठाची छापील पाठाशी तुलना करितां दिसेल की ह्या पाठ अस्सल आहे. तळेगांवदाभाड्यास तुकारामाचे भक्त फार. संताजी जगनाड्याचे वंशज तळेगांवीं राहतात. छापील प्रतीचे पाठ ब्राह्मणी झालेले आहेत व पुष्कळ अनर्थावह झालेले आहेत. तुकारामाच्या अभंगांचा सरा पाठ संपादावयाचा असेल, तर तुकारामाच्या खेडाळू शिष्यांनीं लिहिलेले पाठ जमवून च तो संपादितां येईल.

वि. का. राजवाडे.

अथ कस्तुरीपरीक्षा.

जिच्या केतकी ऐसा परिमळ ॥ वर्ण पीत ॥ स्वास् तिस्रट किं कडवट ॥ तुकें हाळु ॥
मरिंतां चिकण ॥ जाळितां भस्म होय ॥ चर्मगंध ये ॥ चिदचिटी अंगावरि घालितां ॥
चिमचिमी हातांत शुद्धतं १ धरिजे ॥ पाणी घालून भिजुं रीजे ॥ भिजलियां भारक्त होये ॥
अथवा पिवळी होए ॥ ययां गुणीं असे ते शुद्धोत्तम मृगनाभिची जाणावी ॥ ये परीक्षे-
विरहित ते करणीची जाणावी ऐसी परीक्षा असे ॥ जाणिजे ॥

वि. का. राजवाडे.

१ देवासी. २ जगासी. ३ तेणे तुझी काय । नाहीं केली चिंता । राहे त्या अनंता । आठवनी ॥
४ बाळा दुग्ध कोणी । केलेंसे उत्पत्ती । ५ सर्वे. ६ फुटे तरुवर । उष्णकालमासीं । जीवन तयासी ।
कोण घालीं ॥ * हा चरण छापील प्रतींत नवनीतांत नाहीं. ७ विश्वभर. ८ निरंतर.

निरंजन, पंढरपूरकर—ह्या निरंजनाची गणेशमिता संस्कृत मूळ व मराठी ओवी-छंदांत टीका सांपडली आहे. टीकेच्या शेवटी यानें आपला काल असा दिला आहे:—

अंगिरानाम संवत्सर । श्रावण शुद्ध भौमवार ।
एकादशी द्वितीय प्रह्ण । स्वासीसार नक्षत्र ॥ ७३ ॥
सिद्धयोग पंढरपुरी । गीता महाराष्ट्रभाष्येवरी ।
वैशखिला प्रीतिपुरस्कारि । मरनारी पहावया ॥ ७४ ॥

शक १५५४ श्रावण शुद्ध एकादशीस मंगळवार पडतो. शक १५५४ श्रावण शुद्ध ११=इ. स. १६३२ जुलै १८. ह्यानें आपली गुरुपरंपरा अशी दिली आहे:— १ शंकराचार्य, २ हस्तामलक, ३ भास्कर, ४ लयानंद, ५ सिद्धानंद, ६ आनंदानंद, ७ परमानंद, ८ काशीराज, ९ निरंजन (गणेशगीता मराठी करणारा). गणेशपुराणांत गणेशवरेण्यसंवादरूप गणेशगीता असून तिचे अकरा अध्याय आहेत. अकरा हा आंकडा गणपतीला पुज्य आहे. ग्रंथ खेड येथें कचेश्वरघोषांच्या संपहाला होता.

वि. का. राजवाडे.

गोसावीनंदन—या कवीचें नांव पुढील श्लोकांत आढळतें:—

नेत्रां दोन हिरे प्रकाश पसरे अत्यंत ते साजरे ।
माथा दोंदुर पाहारे वरि वरे डुर्बाकुाराचे तुरे ॥
माझें चित्त विरे मनोरथ पुरे देखोनि चित्त हरे ।
गोसावीसुत वासुदेव कवि रे त्या मोरयाला स्मरे ॥ १ ॥

या कवीचें नांव वासुदेव.

वि. का. राजवाडे.

साधु प्राकृत महामारत—(मुकेश्वर व विष्णुदासनामाकृत).

मौजे उदापूर (जि. पुणे) जुन्नरापासून ३ कोस अंतरावर ओतूररस्ता) येथील प्रभाकरपंत जोशी यांचे घरी महामारताची १८ पर्वे पाहिली त्यांची माहिती. पहिली ४ पर्वे मुकेश्वरांनी केलेली आहेत. व ११ वें सौधिक पर्व हि मुकेश्वरांचें आहे. बाकीची सर्व पर्वे विष्णुदास नामा यांनी केलेली आहेत. हें पहिल्या व शेवटच्या ५१५ ओव्या सालीं दिल्या आहेत त्यांवरून समजेल.

॥ उद्योगपर्व ॥

ऐका कथा पुण्यवानन ॥ भारतीचा इतिहास जाण ॥ उद्योगपर्वाची येथून ॥ कथा असें थालिली ॥ १ ॥ झोक ॥ ११ ॥ संस्कृत (व्यासीनाशर० शेंवटला) टीका ॥ वैशंपायनं म्हणे गा भारथा ॥ राया परीक्षिती सुता ॥ परीस तु पूर्वजाची कथा ॥ तरी तेंचें ब्रह्महत्या महादोष नाशती ॥ २ ॥ तव ह्यणें परीक्षिती सुत ॥ जीं हे वचन येथार्थ ॥ जें पर्वां ब्राह्मण उठे मृत्य ॥ कापड एक हात शुद्ध होय ॥ ३ ॥ उद्योगपर्वाची कथा ॥ वैशंपायन हीच सांगता ॥ ते जन्मेजयी श्रोता ॥ कथा परीसत ॥ ४ ॥ मग ह्यणे वैशंपायन ॥ परीस गा राया वचन ॥ पांडवी केला होता पण ॥ तो नेला सिद्धी ॥ ५ ॥

॥ शेवट ॥

मळणी जालीबावरी ॥ आस्तर सांडुनी उपणीजे डुगी ॥ तेथें नाप क्रीडो निघोरी ॥ ऋषी व्यासे ॥ ३६ ॥ येथुनि कुण्डमसक ॥ बैसा नांडिला उद्योग ॥ वडली वीर अने-

का ॥ श्यामपर्वीते ॥ ३७ ॥ मग ह्याने वैशंपायन ॥ राधा उद्योगपर्व जाले विष्णु ॥ तरी उद्वै-
का सुजन्मवून ॥ सांभो भीष्मपर्व ॥ ३८ ॥ ऐसे रुषी बोलिला ॥ तव रवी अस्तमाना विला ॥
कर्ण फाहे तव मृत्यु ब्राह्मण उठिला ॥ कापड झुड्ड जाले एक हात ॥ ३९ ॥ थोर ह्युक्त जाले
उभयतासी ॥ तरी आतां कथा काय सांगेल रुषी ॥ तरी तैचि सांभो श्रोतवासी ॥
ह्याने नामा विष्णुहास ॥ १४० ॥ अध्याय ६ एकंदर पर्वाच्या ओव्या ८६० ॥

॥ भीष्मपर्व ६ ॥

श्रेका कथा पुण्यपावन ॥ भारतीचा इतिहास जाण ॥ भीष्म पर्वाची विष्णु ॥ कथा
असे चालिली ॥ १ ॥ उद्योगपर्व संपता ॥ पुढें भीष्मपर्वाची चालिली कथा ॥ मग रा-
जास जाला सांगता ॥ व्यासमुनी ॥ २ ॥ मग रुषी ह्याने जन्मेजया ॥ हे पूर्वजाची कथा
परीस राधा ॥ ब्रह्महत्या विलया ॥ जाती जेणें ॥ ३ ॥ तरी हेचि कथा पाहे ॥ भूतराट्ट
संजया घुसत आहे ॥ तो दुरी भावण ब्राह्मण होबे ॥ ह्युनी कथा सांभे कुरुक्षेत्राची
॥ ४ ॥ राजा पुत्रें मोहित ॥ ह्योनि कथा ऐकत ॥ जन्मेजयाचे शेष जात ॥ कथा परी-
सत म्हणूनिया ॥ ५ ॥

॥ शेषट ॥

असा बोलिला वैशंपायन ॥ तव सविता झाला अस्तमान ॥ प्रेतीतील उठिल्ल ब्राह्मण ॥
कापड जाले झुड्ड हात ॥ १५ ॥ ऐसे देखोनि तयाला ॥ रावो मर्ना हरमला ॥ मग तम-
स्कार वेष्टण ॥ राये रुषीस ॥ १६ ॥ मग म्हणतसे तुमचें वचन ॥ प्रथित होय मज्जमवून ॥
स्वामी थोऱ्या पतनापासून ॥ सोडविले मज ॥ १७ ॥ ऐसें बोलोनिचा वचन ॥ अस-
नीचे उठिले सोचेजण ॥ मग रावो रुषी जाण ॥ मंडपी असती पड्डले ॥ १८ ॥ उद्वैक
द्रोणपर्वाची कथा ॥ व्यास सांगेल परीक्षिती सुता ॥ तैचि श्रोतियाप्रती आतां ॥ नामा
सांगे विष्णुहास ॥ ३९९ ॥ अध्याय १४ सर्व पर्वाची ओवीसंख्या अजमासे १९००।२००० असावी.

॥ द्रोणपर्व ॥

श्रेका कथा पुण्यपावन ॥ भारतीचा इतिहास गहन ॥ द्रोणपर्वाचे येथून ॥ कथा असे
चालिली ॥ १ ॥ श्लोक १२ टीका ॥ कर्णुनी ते निसीला ॥ जव पूर्वे दिनकर उगडल ॥ तव
रावो रुषी सिद्ध जाला ॥ वैसेले आपुले आसनी येउनी ॥ २ ॥ मग व्यास ह्याने जन्मेजया ॥
हे पूर्वजाची कथा परीस राधा ॥ तेणें ब्रह्महत्या विलया ॥ जाती जाण ॥ ३ ॥ तव रावो
असे विनविनु ॥ जी तुमचे वचन यथार्थ ॥ येणें प्रतेही प्रचीत ॥ मज होय स्वामीया ॥ ४ ॥
परी येकी विनंती परिथेसी ॥ जे काळीं संपता भीष्मपर्वासी ॥ मज स्वामीनें कृपा केली
कैसी ॥ जे उद्वैक सांगेन द्रोणपर्व ॥ ५ ॥

॥ शेषट ॥

मग या देवाच्या बोला ॥ पार्थ उगाचि राहिला ॥ तव निवांत होही सैन्याला ॥ तेथें
जाले राधा ॥ १३० ॥ यापरी पाहे ॥ द्रोणपर्व संपले आहे ॥ तरी आतां उद्वैक पाहे ॥
गुज कर्णपर्वाची कथा सांगेन ॥ ३१ ॥ असे रुषी बोलिला वचन ॥ तव रवी झाला
अस्तमान ॥ मृत्युजा उठले ब्राह्मण ॥ कापड जाले झुड्ड हात ॥ ३२ ॥ ऐसा तो चमत्कार
देखोनि ॥ रावो थोर हरुषला अंतःकर्णी ॥ मग राव रुषी रोन्ही ॥ असनी असती उठीले
॥ ३३ ॥ आतां कथा येथून ॥ काय सांगेल वैशंपायन ॥ तैचि कथा श्रोतियालागून ॥ नामा
सांगे विष्णुहास ॥ १३४ ॥ अध्याय ९ एकंदर ओवीसंख्या अजमाते १५०० ॥

॥ कर्णपर्व ॥

श्रेका कथा पुण्यपावन ॥ भारतीचा इतिहास गहन ॥ कर्णपर्वाची येथून ॥ कथा असे
चालिली ॥ १ ॥ श्लोक १२ टीका ॥ मग ह्याने रुषी व्यास ॥ राधा पुढती कथा परीस ॥ जे

र्षे होष नाश ॥ महापातकांचा ॥२॥ असे अैकोनी वचन ॥ थोर हरुबला परीक्षितीनंदन ॥
 ह्मणे साच जी वचन ॥ तुमचे स्वामिया ॥ ३ ॥ जी प्रत्यही प्रचीत ॥ मग असे जी होत ॥
 मृत्य ब्राह्मण उठत ॥ कापड हात शुद्ध होय ॥ ४ ॥ ऐसे थोर कथेचे महिमान ॥ ते न व-
 र्णवे मजलागून ॥ मग पुन्हा वचनेकरून ॥ काय असे विनवीत ॥ ५ ॥

॥ शोवट ॥

ऐसे हरी वचन बोलिला ॥ तेथे थोर दचकू कोतीस पडला ॥ मग त या शोकाला ॥
 निवांत केलें ॥११०॥ राया यापरी पाहे ॥ कर्णपर्वे संपले आहे ॥ तरी येथूनि पुढती पाहे ॥
 कथा चालेल शैल्यपर्वे ॥ ११ ॥ असे व्यास रूषी बोलिला ॥ तेथे रवी अस्तमाना गेला ॥
 मग रूषीस नमस्कार केला ॥ आर्णी सोडुनी आसनाला ॥ राव रूषी उठियेला ॥१२॥ तेथे
 थोर हरुष रायाला ॥ आणि रूषीसी नमस्कार केला ॥ आर्णी सोडुनी आसनाला ॥ रावो
 रूषी उठियेले ॥ १३ ॥ ते आतां येथूनी शैल्यपर्वाची कथा ॥ रूषी सांगेल परीक्षिती
 सुता ॥ तरी तेची श्रोता ॥ नामा सांगे विष्णुहासु ॥ १४ ॥

अध्याय ८ ओव्या सुमारे १०००११००

शैल्यपर्वाचे शोवटी-इति श्रीभारते शैल्यपर्वणी नामदेवकृतटीकायां समस्तकौरवनि-
 धनं नाम षष्ठमोऽध्याय गोडहा ॥

गदापर्वः-नामदेवकृत-ओव्या सुमारे ६००७००

सौमीकपर्वः-अध्याय दुसऱ्याचे शोवटी-व्यासगुरुच्या प्रसादे ॥ भारतनिरूपण विश्वां-
 भरवरदे ॥ मुक्तेश्वर करीत परमानंदे ॥ संतसज्जनी ऐकावे ॥

तिसऱ्या अध्यायाचे शोवटीः-विश्वभरांग्रीपद्म भ्रमर ॥ विनवी मुक्तेश्वर कवि किंकर ॥
 कथा चाले तो बडीवार ॥ संतसज्जन संगतीचा ॥ इ० हें पर्व मुक्तेश्वरकृत सर्व आहे.

स्त्रीपर्वः-मग व्यास ह्मणे परीक्षितीसुता ॥ उर्दईक शांतीपर्वाची कथा ॥ ते विष्णुहास
 नामा श्रोता ॥ सांगेल कथा मनोहर ॥ अध्याय ८ ओव्या सुमारे ११०० ॥

शांतीपर्वः-येथूनी अनुशासनासी ॥ व्यास सांगेल जन्मेजयासी ॥ ते कथा वर्तली
 कैसी ॥ ह्मणे नामा विष्णुहासु ॥ अध्याय ७ ओव्या सुमारे १००११०००

अनुष्टुप पर्व-	अध्याय ३ ओव्या	सुमारे ५००	नामदेवकृत.
आश्रमपर्वः-	अध्याय २ ओव्या	२३०	नामदेवकृत.
मौसलपर्वः-	अध्याय २ ओव्या	२१६	नामदेवकृत.
प्रस्थानप०	अध्याय २ ओव्या	२७७	नामदेवकृत.
स्वर्गरोह०	अध्याय २ ओव्या	२४६	नामदेवकृत.

काशीनाथ नारायण साने.

शेंदुर्णी येथील खोलेश्वराच्या देवळांतील शिलालेख.

वि. का. राजवाडे.

ज्ञानदेशांत कायगांवकर दीक्षितांचें शेंदुर्णी नांवाचें एक दुमदार जहागीरगांव आहे. त्या गांवच्या ओढ्याच्या किंवा नदीच्या पलीकडे डगरीवर खोलेश्वरनामक महादेवाचें देऊळ आहे. देवळाचा आकार यादवकालीन आहे. देवळाच्या बहुतेक प्रत्येक दगडावरील कपरे झडून गेले असल्यामुळे, आंतून देऊळ कात टाकलेल्या डुकराच्या कातडीच्या रंगासारखें दिसतें व बाहेरून हवापाण्याच्या तडाक्यामुळे काळसर दिसतें. गामारा व सभामंडप कायम आहेत. बांधणी कांहींशी राष्ट्रकूटी व कांहींशी हेमाडपंती आहे. देऊळ पूर्वाभिमुख असून त्याची पाठ नदीकडे आहे. पश्चिमेच्या भिंतीवर सभामंडपांत जमिनीपासून चार फूट उंचीवर शिलालेख आहे. लेखव्यास शिला दोन आहेत. लेखाची रुंदी १॥ फूट असून, उंची २॥ फूट असावी. ओळी १६ आहेत. अक्षरांची उंची ११ इंच सरासरीनें असून, वळण यादवकालीन आहे. कपरे निघून लेख बहुतेक नाहींसा झाला आहे. वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी लेख शाबूत होता, म्हणून सांगतात.

गेल्या महिन्यांत मी तो लेख पाहिला, तेव्हां फक्त १, १०, ११, १२, १३, व १४ या सहा ओळींतील कांहीं अक्षरें राहिलीं होतीं. तीं येणेंप्रमाणें:—

- १ ॐ नमः सिवाय : + + + + + + + + + + + + +
 १० + + + समानसंज्ञः ॥ ९ ॥ + + + + + + + + + + +
 ११ + मिहस्वी कांत्रपादांकुरद + + + + + + + + + + +
 १२ + भरितस्वात्मापरात्थापि + + + + + + + + + + +
 १३ र्मनिरतः कात्रोजि + + + + + + + + + + +
 १४ तोषति सुरवीर ॥ मूर्ती सू + + + + + + + + + + +

तेराव्या ओळींतील कात्रोजि हें एक विशेषनाम पुरुषवाचक दिसतें. बाकी देऊळ कोणी बांधिलें वगैरे गोष्टींचा बोध होण्याला कांहीं च सोय नाहीं. ह्या देवळाला खोलेश्वराचें देऊळ म्हणतात. तेव्हां, त्यावरून, मात्र, एक अनुमान करता येतें. सिंघण यादवाचा (शक ११३२-११६९) खोलेश्वर नांवाचा एक पराक्रमी ब्राह्मण सेनापति होता. त्यानें किंवा तत्प्रीत्यर्थ किंवा स्मरणार्थ त्याच्या पुत्रानें हें खोलेश्वराचें देऊळ बांधिलें असावें. शेंदुर्णी हें गांव देवगिरीच्या पाठीमागे फर्दापूरच्या लेण्यापासून ५ कोसांवर आहे. तेव्हां खोलेश्वराला शेंदुर्णी हें गांव जहागीर असावें व तेथें त्याच्या पुत्रानें किंवा पौत्रानें हें देऊळ बांधिलें असावें. खोले हें आडनांव देशस्थ ब्राह्मणांत अद्यापि हि आहे. शेंदुर्णी हा शब्द सेंद्रकपर्णी ह्या नांवाचा अपभ्रंश असावा. कन्नड तालुक्यांत नेवापुराजवळ सेंद्र म्हणून एक गांव आहे. तें सेंद्रकांचें मूळ गांव किंवा गांव असावें. सेंद्रक राजे शक ४०० पासून शक ८०० पर्यंतच्या काळांत आढळतात. त्यांच्या हातून शेंदुर्णी हें गांव यादवांच्या किंवा राष्ट्रकूटांच्या हातीं गेलें व सिंघणाच्या कार्त्ती खोलेश्वराच्या ताब्यांत गेलें, असें दिसतें.

वि. का. राजवाडे.

श्री.

निंबगांव येथील खंडोब्राचे देवळासमोरील दीपमाळेवरील

शिलालेख.

- १ श्री गजानन
- २ श्री मार्नेड
- ३ चरणी नत्प
- ४ र खंडेराव
- ५ सुत मल्हा
- ६ र राव गाय
- ७ क वाड नी
- ८ रंतर सक
- ९ १६९५ वि
- १० जय संव
- ११ त्सरे

श्री.

निंबगांव येथील खंडोब्राच्या देवळाच्या पाठींबरील

शिलालेख.

सदर शिलालेख सध्यां बुजून गेलेला आहे. फक्त पहिल्या तीन ओळी, खंडोबाच्या देवळाच्या पाठीला चिकटून बांधलेल्या म्हाळसेच्या देवळाच्या गच्ची खाली लोपून गेलेल्या नाहीत. त्या तीन ओळींतील हि कांहीं अक्षरें म्हाळसेचें देऊळ बांधणाऱ्या गर्वडघांनीं फोडून टाकिलीं आहेत. जीं अक्षरें दिसतात त्यांत

“ सिद्धार्थी नाम संवत्सरे

“ भीमातीरि ”

एवढीं अक्षरें दिसतात. यावरून देऊळ शक १६६१ त बांधलें गेलें असें दिसतें. बांधणार, अर्थात् थोरले मल्हारराव असावेत. आणि दीपमाळ बांधणारा दुसरा मल्हारराव समजावा.

(१)

शेलापिंपळगांव येथील शिलालेख.

मौजे शेलापिंपळगांव, तालुका खेड, जिल्हा पुणे, भीमातीर, येथें बांधकुरु आहे. न्याऱ्या अचरदरभक्त्याच्या बाहेरल्या बाजूस, उजवीकडे सात फूट उंचीवर एक मराठी शिलालेख आहे. त्याच्या सात ओळी असून, दगडाची लकी एक फूट वरवी एक फूट आहे. शिलालेखसंग्रहः—

१ स्वस्ति श्रीशालिवाहन शके १७०७

२ शिवशक्तुत्तम संवत्सरे मौजे पिं

- ३ पळगांव तरफ खेड येथील उत्तरे
- ४ कडिल व पश्चिमेकडिल दोनि द
- ५ रवाजे चिमणाजि खंडेराव बि
- ६ न मोरो मल्हार मंडजोगी जोसि कु
- ७ लकणी मोजे मजकुर यानि बांधिले

चिमणाजी खंडेराव मंडजोगी व खंडो मोरेश्वर मंडजोगी व मोरी मल्हार मंडजोगी हे विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांचे मुजुमदार होते. हे मंडजोगी पानिपतच्या लढाईत होते. त्यांनी हे दोन दरवाजे बांधिले. बाकीचे कुसू पुरातन होतें. त्या मंडजोगियांनी पिंपळगांवां भीमेस घाट बांधिला आहे. ह्या घाटाच्यासमोर शेलगांवाच्या किनाऱ्यास आठवले यांचे सुंदर शिवालय आहे. घाट, दरवाजे व मंदिरे मराठी घांटाची आहेत. पिंपळगांवाच्या मारुतीच्या देवळापुढे सात आठ वीरांचे पुतळे आहेत. त्यांच्यापैकी दोन पुतळ्या-सालीं लेख आहेत. पैकीं एक लेख थोडाबहुत शाबूद आहे. त्याचीं आयाक्षरें अशीं:—

दत्ताजी पतगराव दंडकर

पैकीं कित्येक वीर घोड्यावर ढालतरवार घेतलेले व त्यांचीं घोडां मोतद्वारानें धरलेलीं असे कोरले आहेत; व कित्येक दंपत्यें कोरिली आहेत. ज्या वीरांच्या बायका सती गेल्या त्यांचीं दंपत्यें कोरिलीं आहेत. दरबडेसोर, परचकें, वगैरेपासून गांवचें संरक्षण शौर्यानिं करतांना ज्यांचे देह खर्ची पडले त्या वीरांचे पुतळे करून ठेविण्याची चाल महाराष्ट्रांत गांवगन्ना आहे. हे पुतळे ओबडधोबड असून, दगड पावसापाण्यानें द्रवणीं झडून जातात, त्यामुळे हि क्षिजलेले दिसतात. दरवाज्यावरील शिलालेख हि असा अगदीं क्षिजून गेला आहे. तो मीं किंचित् प्रयासानें लाविला आहे. पिंपळगांवांत मोहित्यांची वसती प्राधान्यें करून असल्यामुळे, गांवाला मोहित्यांचें पिंपळगांव म्हणतात.

वि. का. राजवाडे.

खेडच्या सिद्धेश्वराच्या देवळातील व दीपमळांवरील व

पुष्करणीवरील शिलालेख.

(१)

देवळांतील शिलालेख.

देवळाच्या गभान्याच्या दरवाज्यावर गणपतीवर आहे तो येथेंप्रमाणें:—

- १ सिद्धेश्वरस्थालयमत्र पूर्ण
- २ गुरौ मघावादितीथौ च खेडे
- ३ विश्वावसौ सप्तयुगर्तुभूभौ
- ४ कर्ता वणिग्न्यंबकमध्वनामा

(२)

एका दीपमाळेवरील शिलालेख येणेंप्रमाणें:—

- १ श्रीसिद्धेश्वरचरणि रत र
- २ घो जि चवान दिपमाळ विरचि
- ३ त शके १६९५ विलंब नाम स
- ४ वत्सर कार्तिकमास सुध ५
- ५ स बुधवासर मूळनक्ष-
- ६ त्र + + + + - + + +
- ७ + + + +

(३)

दुसऱ्या दीपमाळेवरील शिलालेख.

- १ सिद्धेश्वरचरणि
- २ आबाजी बाजी म + +
- ३ र याची दीपमाल
- ४ + + समत १७५९

(४)

पुष्करणीवरील शिलालेखाच्या मुळीं ११ ओळी होत्या त्या सर्व फुटून गेल्या. काहीं अक्षरें राहिलीं तीं येणेंप्रमाणें:—

- १ स्वस्तिश्री रघोजि + + + + + + + +
- २ + + + + ° राक्षेस नाम संबत्करे + + + +
- ३ + + + + त्र्यंबकशेट मदवे + + + +
- ४ रचीला उरसाकारणें जाला + + + + +

५ }
६ }
७ }
८ } (ओळी गहाळ.)
९ }
१० }
११ }

(५)

पुष्करणीच्या ओवरीच्या पहिल्या खणाच्या भिंतीवर जो शिलालेख आहे तो सर्व छिन्न-भिन्न झाला आहे. एक हि शब्द नीट लागत नाही. अक्षरें दोनशें वर्षापूर्वीचीं बाळबोध च आहेत व झुवाच्यं होती; परंतु फुटल्यामुळें शब्द लागत नाहीत.

देऊळ त्र्यंबकशेट मदवे लिंगायत याणें शक १६२७ त बांधिलें हें पहिल्या शिलालेखा-बद्दल उघड आहे. ह्यां मदव्याचें घराणें अद्याप सेडात आहे.

वि. का. राजवाडे.

मसूर येथील *जटाशंकराच्या देवळाजवळील थडग्यावरील
दोन शिलालेख.

पहिला शिलालेख.

- १ परित्राणाय साधुनां : विनाशाय च दुष्कृतां :
- २ धर्मसंस्थापनार्थाय : संभवामि युगे युगे :

दुसरा शिलालेख.

- १ श्रीजटार्शंकर श्रीरामजयरामजयराम
- २ नरसोजी बीन कुमाजी देसाई जग
- ३ दळे कसबे मसूर याचे वडीलाचे जुने थडग्यासंग
- ४ व केला. सुलतानजीचा लेक माधाजी देसाईने

मसूर येथील भवानीच्या देवळाबाहेरील रस्त्याच्या
कोंपऱ्यावरील थडग्यावरील शिलालेख.

शिलालेख.

- १ रुद्राजी कदम शके
- २ १६७ हेमलंबी
- ३ सवेळरे

मसूर येथील एका पोथीवरील श्लोक.

पुस्तकं बद्ध्वा बाला परहस्तगता गता ॥
कदाचित्पुनरायातां नष्टा भ्रष्टा च मर्दिता ॥ १ ॥

वि. का. राजवाडे.

* जटार्शंकराचें देवालय मुसलमान कालीन आहे.

पांगूळ.

१. ह्या नांवाचे भिक्षेकरी देवाचें नांव घेत मोठ्या पहाटेस भिक्षु मगण्यास घेतात. त्यांस लोक दाणे किंवा पैसा देतात.

२. पांगूळ ह्या नांवाची उत्पत्ति व साधारणतः दंतकथा आहे ती अशी:—हे एका पांग-
ळ्याचे वंशज. त्या पांगळ्याच्या आईबापांस प्रथम मूल होईना. मूल होण्याचें वय
होऊन गेल्यावर त्यांस शंकराच्या प्रसादानें पांगळा मुलगा झाला. तेव्हां त्यांनीं शंकरा-
च्या सेवेस त्याचें अर्पण केलें, आणि त्या पांगळ्यापासून पुढें जी उत्पत्ति झाली ते
' पांगूळ ' नांवानें प्रसिद्ध आहेत.

३. अक्षी कृतकथा पांगूळ यांच्या उत्पत्तीची आहे खरी. तथापि एका श्लेष्मक पुरुषा-
नें ह्या नांवाची उपपत्ति सांगितली ती विचारणीय आहे. पांगूळ यांचा धंदा पहाटेस
ह्मणजे अरुणोदयीं सर्वांस जागृत करण्याचा. ह्या कामाचा मोबदला त्यांस दाणे किंवा
पैसा देऊन करावयाचा. ह्या त्यांच्या मोबदलास आतां धर्म अथवा भिक्षा असें समज-
तात ! तथापि पांगूळ उशिरां ह्मणजे सूर्योदय झाल्यावर आला असतां, " हीं काव्य पांगु-
ळाची येण्याची वेळ ! " असा भिक्षा घालणारे आक्षेप घेतात.

४. सूर्याचा साराधि जो अरुण तो पांगळा (पंगुल) आहे. म्हणून " पांगूळ आला !
पांगूळ आला ! " असें हा भिक्षुक ओरडत जातो. " पांगूळ आला " म्हणजे अर्थात्
अरुण वर आला, अरुणाचा उदय झाला, उठा, असें सांगून तो देवाचें नांवही घेऊं ला-
गतो. ही त्याची बतनी कामगिरी लोक विसरले आणि पांगूळही विसरले ! आणि
पांगूळ ह्यांची गणना शुद्ध भिकान्यांत होऊं लागली.

काशीनाथ नारायण साने.

अंबाबाईचें नवरात्र.

आश्विनशुद्धपक्षां अंबा बैसे पचासर्वां ॥
प्रतिपदेपासुनी घटस्थापना करुनी ॥
शूळमंत्र करुनी भोंवते रक्षपाळ ठेजनी ॥
ब्रह्मा विष्णु महेश त्रुष्टें पूजन करिती ॥
उसो ह्मणा उसो ह्मणा यमाबाई माउलीचा वी ॥
आनर्हे नाचती काय वरुं महिमा हिचा वी ॥
उसो ह्मणा उसो ह्मणा ॥ १ ॥
दुसरिये दिवसी मिळोनि चौसष्टी योगिनी ॥
सकळां मध्यें श्रेष्ठ फरशारामाची जननी ॥
कस्तुरीमळवट भांगीं सेंदूर भरुनी ॥
दसोकार बोलती समस्त चातुंडा मिळोनी वी ॥
उसो ह्मणा उसो ह्मणा ॥ २ ॥

शिवरीचे दिवसी अंबेनें स्नीनगा मांडिला ॥
 स्वळीव पातळचोळी वरता भार मुक्ताफळा ॥
 कंठीचीं पक्के कासे पीतांबर पीवळा ॥
 अष्टभुजा निरवती बाईची छंदर लीळावो ॥
 उदो ह्याणा उदो ह्याणा ॥ ३ ॥

चतुर्थीचे दिवसी विश्वव्यापक भवानी वो ॥
 नवरात्रे करिती निराहार निषाण वो ॥
 त्यांतीं सूं पावसी जगन्माता मन्मोहिनी ॥
 भक्तांची रसनाकोटी येती लीळांगणी ॥
 उदो ह्याणा उदो ह्याणा ॥ ४ ॥

पंचमीचे दिवसी त्रत उपांगललिता ॥
 भक्तिपुरस्कारें वृक्षें पूजन करती ॥
 रात्रीचे समई करिती जाग्रण कथा ॥
 आनंदें नाचती प्रेम आलें भक्तां कुळां ॥
 उदो ह्याणा उदो ह्याणा ॥ ५ ॥

षष्ठीचे दिवसी भक्तां आनंद वर्तला ॥
 करीं दिवट्या घेउनी ह्यशे गोंधळ घाली बाळा ॥
 कवडीचा दर्शन कंठी हार मुक्ताफळा ॥
 जोगवा मागतां प्रसन्न जाली भक्तां कुळां ॥
 उदो ह्याणा उदो ह्याणा ॥ ६ ॥

सप्तमीचे दिवसी सप्तशृंगगडावरी वो ॥
 तेथें राहासी भवती वृषे नाना परी वो ॥
 जाई सुई सेवती पूजा देखिली कुत्तरी वो ॥
 पडणी पडतां झेलुन घेसी वरच्या वरी वो ॥
 उदो ह्याणा उदो ह्याणा ॥ ७ ॥

अष्टमीचे दिवसी अष्टभुजा नारायणी ॥
 दोषात्रिपर्वती उभी देखिली भवानी ॥
 मन माहें मोहिलें शरण गेलीं सीजलासुची वो ॥
 स्तनपान घेउनी सुखी जालीं अंतःकरणी वो ॥
 उदो ह्याणा उदो ह्याणा ॥ ८ ॥

नवमीचे दिवसी नना विसांचें फारणें वो ॥
 सप्तशतीचा जप होम हवन करोनी वो ॥
 पक्कानाचा नैवेद्य करिती कुमारीपूजन वो ॥
 आचार्यां ब्राह्मणा तप्त केले जगदंबेनें वो ॥
 उदो ह्याणा उदो ह्याणा ॥ ९ ॥

दशमीचे दिवसी अंबा निघे शिलेगणा ॥

मंत्र, तंत्र व जादू टाणेटोणे.

हिंदुस्थानांत व महाराष्ट्रांत मंत्रतंत्र व जादू टाणेटोणे बांचें प्राबल्य पूर्वीपासून आहे. सध्यां हि फारसें कमी झालेलें नसतें. जाल्ता, च झालेलें आहे, असें म्हणण्यास आधार आहे. उदाहरणार्थ, आकलितज्ञम, थियासॉफी, स्पिरिट न्यापिंग, टेबल टर्निंग वगैरे. हा

णजे जुन्या लोकांत जुनीं खुळें होतीं. नव्या इंग्रजी शिकल्यासवरल्या लोकांत युरोपियन धूर्तांच्या शिकवणीनें व मूलधापांनीं नवीं खुळें माजत आहेत किंवा जुन्या खुळांच्या नव्या आवृच्या निघत आहेत. म्याडाम ब्लॉक्ट्स्कीच्या Isis Unveiled या बाडांत असलीं खुळें फार आहेत. तोंडांत मंतरलेला एक गोटा धरून ह्या बाईनें आशियांतून युरोपांतिल कांहीं शहरें प्रत्यक्ष पाहिलीं, वगेरे चार्गट कथा पंचवीस तीस वर्षांपूर्वीं त्या पुस्तकांत मीं वाचल्या. तेव्हां मला अनावर हंसूं कोसळलें. पुणें येथें मीं जुन्या बाडांचा व ग्रंथांचा जो संग्रह केला आहे त्यांत मंत्रतंत्रांचीं व जादूटोण्यांचीं बाडें बरीं च आहेत. पैकीं परवां नुकतें च एक बाड माझ्या हातीं आलें. बाड सुमारे १००।१५० वर्षांपूर्वींचें आहे. त्यांतिल कांहीं उतारे पांचचारशें वर्षांपूर्वींचे असावे, असा त्यांच्या भाषेवरून तर्क होतो. ह्या बाडांत क्वचित् इंग्रजी आंकडे घातले आहेत त्यावरून असें दिसतें कीं, हें बाड कोण्या इंग्रजी शिकलेल्याच्या हातीं पडलें असावें. इंग्रजी आंकड्यांची शाई निराळी आहे. ह्या बाडांतिल कांहीं चमत्कार करमणुकीकरितां आपल्या पुढें मांडतां.

(१)

धान्याभिवृद्धयर्थ तोडगा.

बींशाखा : नक्षेत्रीं अब्याचा वृक्ष आपणापासी : असलीयां : धान्ये-
रासीमध्ये घातलीयां : धान्येरासीस अभीवृद्धी होये : ॥ १ ॥

पाऊसपाण्याशिवाय व मेहनतमशागतीशिवाय धान्याभिवृद्धि झाल्यावर, शेतकऱ्याला शेतांत मुतांची बाधा होण्याचा संभव असतो. त्यावर,

(२)

भूतबाधाहरणाचा तोडगा.

मृगनक्षेत्री : वेलतुराचा वृक्ष आनुन
हातीं बांधावा : भूतबाधा हरे : ॥ २ ॥

बिचान्या शेतकऱ्याची भूतबाधा हरल्यावर, वाटेल त्या मनःकामना त्याच्या मनांत उठ-
ण्याचा फार संभव. सबब

(३)

मनःकामनापूरणाचा तोडगा.

सूळनक्षेत्री : पाडळीचा वृक्ष घेईजे : सन्नीध
असलीयां : जे चींती ते काम होये : ॥ ३ ॥

ह्या एका तोडग्यानें काम नाहीं झालें तर,

(४)

मनःकामनापूरतींचा दुसरा तोडगा.

मघानक्षेत्री मांसाराची सुळीं घेऊन अंगुष्ठप्रमाण
गनेश कीजे : मनोरथ सिद्धीस पावतील : अर्चन

पूजा कीजे : गुलाल व सेंदुर व पुस्त्ये नवेव
 शाखवीजे : वीडा मंत्रुन : मंत्र : ॐ : नमो
 गनपतीयं नमः सर्व कार्ये सिद्धी जाती : परीपुर्णय
 भलते मनुशाने : येने मन्ने पुजा कीजे : पुजा
 करुन जवळी असो घावा : ॥ ४ ॥

हे मनःकामनेचे तोडगे करतां करतां शेतकऱ्याच्या अंगातोंडाला सुरकत्या पडून वली-
 पलित रोग होण्याची भीति असते. सचव

(५)

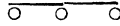
वलीपलितावर तोडगा.

भरनी नक्षेत्री अभीयाचा वृक्ष घेईजे :
 सिध्धी होये : तो च्ही दुधेसि घेतलीयां
 वळीतपळीत जाये : ॥ ५ ॥

(६)

दुसरा तोडगा.

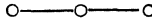

आश्लेशानक्षेत्री आवळीचा वृक्ष घेईजे :
 जवळ असलीयां सर्व जन वैश्व होये :
 तेचि दुधेसि घेतलीयां वळीतपळीत जाये : ॥ ६ ॥

वळीतपळीत गेलें असतां व त्यांतल्या त्यांत सर्व जन वश्य झालें असतां, सर्वांहून
 शहाणे होण्याची आकांक्षा शेतकऱ्याच्या हृदयांत उद्भवली तर तिचा

(७)

प्राज्ञेचा तोडगा.

रुईचा वृक्ष दुधेसि प्यालीयां नीकी प्राज्ञा होये : ॥ ७ ॥

मनमुराद धान्य आलें, भुतें मेलीं, रोग, गेले व शहाणपण आलें आणि बायकोच्या
 पोटांत बारा वर्षे सल राहिलें तर त्या पीडेला पारावार नाही. शेत करावयाला व संसा-
 राचा गाढा पिढ्यानपिढ्या हांकावयाला व दुष्ट राजांना पक्षांश नव्हे द्वितीयांश कर याव-
 याला संताति पाहिजे. तदर्थ उपाय

(८)

सल वाढावयास तोडगा.

कोराटीयाचे मूल दुधेसि वाढुन घेईजे : सल वाढे : ॥ ८ ॥

सल वाढीस लागून संताति झाली ह्मणजे तिला जास्त व असंड संपत्तीची जोड पाहि-
 जे, अत एव

(९)

श्रीचा तोडगा.

५

मनसळि भांगरा : गोरान्चन धेकन
कारुन : ल्हानें श्रीचे नांव लेहोन :
अग्नीवर सेकीजे : श्री घरासी ये : ॥ ९ ॥

लांच नव्हे, आंच देऊन संपात्ति घरास आली कीं शत्रू उत्पन्न होतात, हें सांगावयाला नको च. सबब

(१०)

०
०
०

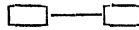
लोकबर्शीकरणाचा तोडगा.

वैशोकरन : गोरान्चन : मासियाचे
पांत दोन्ही : उजवे हातीचे : करागुळीनें
उगाळून टीळक कीजे : त्रीलोक वैश
होये : ॥ १० ॥

लोक बश झाले तरी त्यांजवर सतत नजर ही ठेविली पाहिजे. तेव्हां दृष्टि शाबूद हवी, अर्थात् डोळ्याच्या रोगांवर औषध हवें. त्यापेक्षां तोडग्याचा गुण शतपट, झणून

(११)

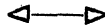
नेत्ररोगावर तोडगा.

सेवगीयाची मुळी नीबरसेसि
उगाळून डोळा घालीजे : तवग
तुटे : ॥ ११ ॥

(१२)

दुसरा तोडगा.

आघाडीयाचे बीज व सुपली हळदीचे :
त्रिकुट करणे : चुर्ब करुन : डोळा
घालीजे : तरळ जाये : ॥ १२ ॥

हे सर्व उपद्र्याप करावयाचे कशाकरितां तर ह्या दुःपूर पोटाकरितां. त्याची सळी भरतां भरतां नाकी नव येतात. सबब,

(१३)

क्षुधाहरणाचें औषध.

॥ ॥ ॥

कोळस्त्याचें बीज : झसिच्या दुधे राधीजे :
आनी मदेसि सेवीजे : क्षुधा न लागे : ॥ १३ ॥

क्षुधाहरणाचा सोपा उपाय सांपडला आणि संतति, संपत्ति व लोकसंग्रह झाला, तत्रापि चोरचिलटांचा उपद्रव कांहीं सुटत नाही. तेव्हां त्वावर हि कांहीं मात्रा पाहिजे, नस-
 त्वावर मंत्रां तरी पाहिजे.

(१४)

चोरनिर्फलीकरणमंत्र.

आसी-चोर-कफलस्य : ब्रह्मदत्तवरचोचः
 तस्ये स्मरणमात्रेण चोर भवती नीर्फळ ॥ १४ ॥

मंत्र जवळ असून हि अगदी चोरी व्हावयाची च नाही, असें कांहीं ह्मणतां येत नाहीं,
 सधय

(१५)

गतवस्तुलाभमंत्र.

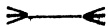

कार्तिकवीर्ये भ्रमुनाम : राजा बाहुसहस्रवा : ॥
 तस्ये स्मरणमात्रेण : गतं वस्तु च लभ्यते ॥ १५ ॥

अनिवार लोकसंग्रह करावयाला गेलें ह्मणजे मोठमोठ्या पातशाहांना हि कर्ज होतें, म-
 ग सामान्य माणसाला झाल्यास नवल काय ! त्यावर हि तोडगा आहे.

(१६)

ऋणापनोदनानुष्ठान.

श्रीगणेशाय नमः

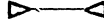
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं ग्लौं
 मंगळाय नमोः ऋणापनोदनं कुरु कुरु ॥
 धनं देहि सर्वमनोरथान् साधय साधय श्वाहा ॥
 मुळेन षडंग विधाय ॥
 भूमिपुत्र मम रुण हर हर ॥
 मम धनं देहि देही ॥ श्वाहा ॥
 जलांत खणीरोल्युकेन ॥
 लक्षसंख्ये रुनकृते ॥
 ऐकविंशति रेखा कृत्वा ॥
 वामपादेन मार्जयत् ॥
 दुःखदोर्भागवत्कृतं ऋणरूपविलुक्तये ॥
 ऋणसंख्याकृता रेखा वामेन परीमार्जयत् ॥
 संकरूपरेखापरीमार्जनः मंत्रस्य विरुपाक्षरुपीः ॥

रुणहर्ता मंगळो देवता ॥ अनुष्टुप् छंदः
रुणरेखापरीमार्जने विनियोगः ॥ १६ ॥

आतां ऋणापनोदनमंत्राने ऋणपरिहार झाला व सावकाराच्या टांचीचें भय निवारलें. तत्रापि अंगावरच्या फडक्याला सुद्धां वाटमान्यांचें व ठगांचें भय आहे च. तें हि नाहीं असें धरलें, तरी वाद्याचें भय आहे, कडाक्याच्या पावसाचें भय आहे, डंत्ताचें भय आहे. तेव्हां,

(१७)

मार्गरक्षण मंत्र.

श्रीगोपाळ : पंचभैरवरक्षेन ॥
घार चोर न हुंके ॥
वाघ न खाय ॥
काल न वरसे ॥
डंखे न खाय ॥
रक्षा करे श्रीगोरखनाथ : ॥
याची क्रिया खडे सात घेने :
मार्गी मंत्रुन टाकने ॥ १७ ॥

प्रवासास जावयाचें ह्मणजे पुढील मार्गांत ह्या मंत्रानें रक्षण होईल; परंतु मागल्या घराची व्यवस्था काय ? सबब,

(१८)

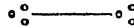
घररक्षेन मंत्र.

आड बांधो थड बांधो बांधो तुंवा ताई ॥
चौन्हासी लख जिव जंत बांधो : जति गोरखकि राही : ॥
खडे सात सात वेळा मंत्रुन २९ घरा भोवते टाकावे फीरोन
वस्त न नैत : सुखि नीजावे : ॥ १८ ॥

या मंत्रानें घर रक्षण झालें व सुखानें दारादूर निजलें तर कधीं तरी विंचू चावतो,
ह्मणून

(१९)

विचाचा मंत्र.

थेकाला खाइले वीचाने :
थेका मडघाला पाजले पानी :
सातश पानी मंत्रुन पाजने : ॥ १९ ॥

(२०)

इचाचा मंत्र दुसरा.

डड्याड खेडे :

बाहा बिचुका थारा :

सोनेका घोडा :
 काळा बिन्दु :
 डबळा बिन्दु :
 लाल बिन्दु :
 तेलीया बिन्दु :
 हळद्या बिन्दु :
 सुफेर बिन्दु :
 सात भांत के सात बिन्दु :
 बीन्दु बीन्दु उत्तर :
 आवेगा मोर :
 खावेगा तोर :

उत्तर गुरुकि राहि :

ना उत्तरस तर काळभैरवाची राही :

ना उत्तरस तरी विरा इनर्वताची राही : ॥ २० ॥

दुःखें तीन प्रकारचीं:— आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक. पैकीं कांहींवर-
 चे तोडगे येथपर्यंत दिले. आतां एका आधिदैविक दुःखावरचा तोडका देतो. चोरांचें
 निवारण केलें, भुतांचें केलें, दारिद्र्याचें केलें. परंतु, एवढें हि करून व इतकें हि जपून,
 क्षणतात नाही, उचकी घेऊन किवा टेंच लागून मरण येतें. तशांतलाच प्रकार उरू-
 णीचा आहे. उसण भरावयाला तर कांहीं दुसरें कोणी येत नाही. ती आपल्या आप-
 णासच भरते. तेव्हां तिजवर उपाय अवश्य हवा.

(२१)

उसणीवर मंत्र.

तिन तीरुख येले हाठ :
 तेथे होती ह्यईस :
 तिच्या काहाडल्या अंत्रमाळा :
 त्या गांवचें निघाले धावने :
 तेथे होते तळे :
 कुटून मारुन खारले :
 तुझ्या गुरुची आण :

शत्रू वारंवार मंत्रतंत्रादि पीडा करितात, तेव्हां त्यांचा हि जमीनदोस्त केले पाहिजेत.
 सवय

(२२)

मूठ मारण्याचा मंत्र.

ॐ न्मो आरेस गुरुकु :
 नागबेल : कुमैरीपान :
 जीसे देउ सी तजे प्रनन :
 छाड छाड माये और बाप छडड :
 अन ब्याहा भाई भाई छयाड :

सबकु छचाड :
 म्हारे पाछे लाग :
 म्हारे हातका काळ खायेके लेये :
 झुजे छोड भवर मन कर :
 तुरत छचाती फाटकर मरे :
 गुरुकी शक्त :
 मेरी भक्त :
 फुरो मन्न :
 ईश्वरी बाच्या :

एथवर सर्व उपाय शेतकऱ्यापुरते झाले. त्याच्या बायकोचें अथवा ह्याशाचें किंवा गा-
ईचें थान गुंतलें तर

(२३)

थान गुतलेयाचे उपाय.

सुटीचा काढा करुन, त्यांत तेल मेलउन मरदन कीजे थानासी लेप
कीजे थान उतरेल ॥

बायकोची सोय झाल्यावर, पोराची हि सोय पाहिली पाहिजे. त्याला मरदुमी आण-
ली पाहिजे.

(२४)

मरदुमीचें अवसद.

रुईच्या पानाचा रस तोले २
 लवंगा मासे ३
 जायेपत्री ३
 रुईच्या रसांत भीजवने वीवस तीन ३
 रोज एक खाने रोज सांत ॥ ७ ॥
 नर क्षमी होईल

पोराबाळांच्या मर्दुमीचें औषध तयार झाल्यावर त्यांच्या सर्व अवयवांचें रक्षण कर-
ण्याचा मंत्र अवश्य हवां, एतदर्थ,

(२५)

सर्वरक्षाकरणमंत्र.

० ० ०

ॐ नमो आवेस गुरुको ॥
 पग राखे पताळ ॥
 जिव राखे काल ॥
 मस्तक राखे निरंकार ॥
 भकासीं मृत्तिका ॥
 पाताळि मृत्तिका ॥
 तिहिं ताळीं मृत्तिका ॥
 ऐसा कोण बळी है ॥

झैसासूर मारे तो कलेजा फोड ॥
 चूके तो मतभंग ॥
 मेरी भक्त ॥
 गुरुकी सक्त ॥
 फुरो मंत्र ॥
 फद् स्वाहा ॥
 ईस्वरी बाचा ॥ २४ ॥

पोरांच्या सर्व बाह्य अवयवांचें मंत्रानें रक्षण केलें तरी त्यांच्या पोटांत कवळु म्हणून एक रोग होत असतो, त्यावर औषध जवळ असल्यास उत्तम; सबब,

(२६)

कवळास वोखद.

हा अघा योडांजाभ वोंतून
 ज्ञानवल्लीप्रमाणें छद्याणुन
 त्यांत साकर मेळवुन
 मग
 पीत जावें ऐसें रोज ७
 कवळ दुर होये ॥ पथ्य कीजे
 रोज १४

औषधें सामान्य रोजच्या स्नाण्यापेकीं च असतात. त्यांचा उल्लेख लौकिक लिपीनें केला असतां तीं अतिपरिचयास्तव अवहेलनेस पात्र होतात, सबब वरील औषधांच्या यादीची पहिली ओळ सांकेतिक लिपींत लिहिली आहे. ती जरूर असेल त्यानें उकलावी.

शेतकाम करतांना पोरांस सरदी झाली, तर

(२७)

सरदीस वोखद.

करडकांगोणीचें तेल काढोन पानासिं
 खावें व शरिरास लावावें सर्दि कळा
 राहेत ॥ तेल काढायाचा प्रकार येणेंप्रमाणें:—
 यअदयांळोणापें जांब साणून
 जाभाय घातापें सालभ वोंतापें
 स्कापा गेच दांताम डेहन टें दांत
 मूकीमज्जोभ यांपाट यानघरें थेंघावें
 म्नेह बज्जा होए मस्क ॥ २९ ॥

उष्णकाळीं पाणी अति पिऊन सर्दी होते, त्यावर

(२८)

कच्चुरा, हीरडा, थळा, वाळा, अवळकठी, काथ,
 यैसी ६ ही समभागें चूर्ण करुन एकत्र पोटळी बांधोन
 उष्कामध्दें टाकिजे. अत्यंत वास लागे ॥ २६ ॥

(२९)

कुसळ दूर होण्यास.

पिंपळाचि पारंबि राणवारिं अक्षतिजे रविवारिं भाणीजे
गुगुळ धुप राविजे ॥ २७ ॥ लमळरांआमा जांढावे. सालभ
हजभां अभावे. यमळ उअ होके ॥

(३०)

भोहणीचा तोडगा.

समुद्रफळ उरकें वीळा किजे ॥ त्रौहण महटेय होके ॥ २८ ॥

(३१)

खी वांझ होण्यास.

तांबुळज्याचें मूळ तांबुळाचे धुवणीं रुत भालीयां
वाटुन घेईजे ॥ झा घांब होके ॥ २९ ॥

(३२)

गर्भ स्थिर होण्यास.

कुंभाराचे हातची घृप्तिका, सोळीचें मधु, मधु, हे ३
रीजेत ॥ लहई ठांभे भंशक पाही ॥ ३० ॥

(३३)

गर्भारणीस रक्त पडे त्यास.

पारंभ्याची इटा तांठळाच्या पाण्यासि रीजे ॥
लओखआम अक्त चरट सामेग टें आहे ॥ ३१ ॥

(३४)

गर्भ रहाण्यास.

पळसविज मधु बकन करून मांभाम गेच यओण
बोर्भे जैदन यआचें ॥ गर्भ राहे सत्य ॥ ३२ ॥

(३५)

वंध्य होण्यास.

रतसमई जासवंशीचें फुल वाटुन कांजिचेसि रीजे ॥
घंइका होके ॥ ३३ ॥

(३६)

स्त्रीवशीकरण.

१ चील, २ चंदन, ३ मधु, ४ नरकपाळ हे ४ उंगाळुन स्वहस्तास लेप करावा ॥ स्त्री हा
तीं धरिल्यां वैत्य होये ॥ ३४ ॥

(३७)

इगळ न लागण्यास तोडगा.

कानफोडी, काळभांभा, लकडाळु, चरबीली, येसी ४ सुळें बाणवारिं. भांवतुन राविवारिं
चौमुळांच्या रसें कुमारिदुभ भिजविजे सें सुत नवळि आखास्यां इगळ न लागे सत्य
सत्य ॥ ३५ ॥

(३८)

वादिपराजमंत्र

ऊर्क

यक्षणीबाळादिनिमंत्र.

ॐ श्रीं श्रीं कुं कुं स्वाहा ॥ ० ॥ यवं जपसंख्या १०८ यकृशें अठ प्रतिदिनि कीजे ॥
साचवाम बाहां योन्ही ण बांवा ॥ ३६ ॥

(३९)

अष्टभासिध्धीयक्षणीप्रयोग.

ॐ ह्रीं षष्ठावति स्वाहा ॥ यवं अष्टाक्षरि मंत्रजप
कीजे संख्या लक्ष दोन ॥ २००००० ॥ मंत्र सीध्ध होये ॥
दशांशें होम किजे संख्या सहस्र १०००० ॥ ३७ ॥

(४०)

आथ पिशाच्य-जंखीणी-मंत्रसाधन केल्यां भुतप्रेतपिशाच्यादि
सकळ हि सेवा करतिल.

ॐ न्हं श्रीं ह्रीं नमः ॥ यवं मंत्र षडाक्षरि पिंपळाखाले बैसोन नित्यानि जप करीत
जावा ॥ संख्या सहस्र २२००० ॥ गुप गुध नैच्येय आपणास हि आहार तो च्व ॥ संख्या पुर्ण
जाल्यां मंत्र सीध्ध होये ॥ मग गुप क्षीर (खीर) पंचखाद्य यकृत्र यैसी ३ यकृत्र करोनि
दशांशें होम किजे संख्या द्वात २२०० ॥ ३८ ॥

(४१)

सर्पाचा मंत्र.

कान्होजी २ ॥ पान लागलें
जाय पळ उतर बैर्हाया
लाग पाठी ॥ गु ॥ मे ॥ कु ॥ ॥ ॥

कर्णी ऐकतां नामाभिधान पुसोन जपत जावा आवर्ती ३५०
मंत्र सीकतां न्हनोदकीं जपसंख्या ३५०० ॥
साडे ३ सहस्र करुन दशांशें ३५० गुगुळाचें कीजे

(४२)

देवता प्रसन्न.

वेमीधुनाप्रिय स्वाहा ॥
यवं अष्टाक्षरि मंत्र प्रतिदिनि
वटवृक्षातळी संध्याकाळीं जपसंख्या
१००० हीप लावोनि करावा दशांशें
हावन करित जावें ॥ पुजा व हावन—
सासुप्री येणेंप्रमाणें —

१ भात, २ दधी, ३ पुज्या, ४ छपारी, ५ मध्ये,
६ पान, ७ वडा, ८ फुलें, ९ मांघ.

या च सासुमीने पुजा करावी ॥ व या च द्रव्ये हावन करावें ॥
वैसे रोज सात कीजे ॥ देवता प्रसन्न होथे ॥

तोडगे, मंत्र, प्रयोग व ओषधी मिळून चाळीस बाबी वरती दिल्या आहेत. त्यांची आता मीमांसा करूं. गृहरक्षण करण्यास पोलीस समर्थ नसला म्हणजे गृहरक्षणमंत्र लागतो. राजपुरुष राजमार्ग सुरक्षित ठेवात नसले, म्हणजे मार्गरक्षणमंत्र करणें ओघास येतें. वैद्यशास्त्र सशास्त्र नसलें, म्हणजे साप, विंचू यांचे दंश मंत्रानें उतरून घेण्याची बुद्धि होते. पोटभर अन्न मिळालें नाहीं, म्हणजे क्षुधापनोदनाचे खोटे तोडगे सुचतात. विद्वत्तेच्या अभावीं मंत्रानें वादिपराजय करण्याची दुर्बुद्धि उपजते. तात्पर्य, वाईट राजा, वाईट वैद्यक, वाईट पोलीस, वाईट रुग्णज्ञान, वाईट अन्न, देशांत असलें, म्हणजे असले क्षुद्र व भ्रांत तोडगे करण्याकडे प्रवृत्ति होते. असली प्रवृत्ति आपल्या ह्या देशांत फार प्राचीन काळापासून म्हणजे अथर्ववेदकाळापासून आहे. त्यावरून लोकस्थितीचा अंदाज अंशतः करता येण्यासारखा आहे. स्त्रीवशीकरण अस्तना फेंकून करणाऱ्या द्रविडाचें वर्णन बाणानें केलेलें पुष्कळांना आठवत असेल. तसले च तोडगे वर दिलेले आढळतील.

वि. का. राजवाडे.

भरु.

भडोच व बडोदा व पाद्रा.

भरुकच्छ, कच्छ, हे शब्द अष्टाध्यायीत - येतात कच्छामिवक्त्रवर्त्तोत्तरपदान् (५-२-१२६), कच्छादिभ्यश्च (५-२-१३३) . कच्छ म्हणजे कांठचा प्रदेश; आणि भरु म्हणजे पाणथळ प्रदेश; दलदल, समुद्र. तेव्हा

(१) भरुकच्छ = समुद्रकांठचा प्रदेश

भरुकच्छ = भडुअड्डु = भडुच्च = भडूच = भडोच = भरूच.

सिंधुकच्छ, नदीकच्छ, पर्वतकच्छ वगैरे शब्द पहा.

(२) पद्र म्हणजे खेडे, गांव.

भरुपद्र = समुद्रकांठचा, दलदलीतला गांव.

भरुपद्र = भडुअद्र = भडूद्र = बडूद्र

= बडोद्र + (क = अ) = बडोद्रा (गुजराथी)

= बडोदे (मराठी), बडोदा.

वटोदर ही व्युत्पत्ति निराधार आहे.

(३) पद्रक = पद्रा = पाद्रा

(४) कच्छमंडपिका = कच्छमांडवी.

वि. का. राजवाडे.

कर्णाटक.

हा देशवाचक शब्द कसा बनला, या संबधानें कोणीं कोठें हि विवेचन केलेलें नाहीं. मनुस्मृतीच्या दशमाध्यायाचा २२ श्लोक येणेंप्रमाणें आहे:—

झल्लो मल्लश्च राजन्याद् ब्रात्यान् निच्छिविरेव च ।

नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥ २२ ॥

कुल्लुकव्याख्या:—

क्षत्रियाद् ब्रात्यात् सवर्णायां झल्ल-मल्ल-निच्छिवि-नट-करण-खस
द्रविडाख्या जायन्ते ॥ एतानि अपि एकस्य एव नामानि ।

म्हणजे—

ब्रात्याराजन्यापासून सवर्ण स्त्रीचे ठाई जी प्रजा होते तिला देशपरत्वे झल्ल, मल्ल, निच्छिवि, नट, करण, खस, द्रविड अशीं नांवे आहेत. हीं एका च संकरजातीचीं निरनिराळीं नांवे आहेत.

येथें एका ऐतिहासिक वृत्ताचा उल्लेख केला पाहिजे. भारतीय आर्यांत चानुर्वर्ण्य सुद्धा झालें तेव्हां फक्त चार वर्ण होते; ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र. पुढें कालान्तरानें सं-

कर होऊन संकरजाति निर्माण झाल्या. ह्या संकरजातीपैकी काहीना समाजातील निर-
निराळीं कारकमें ऊर्फ धंदे पिढीजाद नेमून दिले व क्षत्रियव्रात्योत्पन्न सल्लमह्लादींना आ-
र्यावतांच्या आसपासचे प्रदेश नेमून दिले. ज्या प्रदेशांत हे व्रात्यक्षत्रिय राहावयास गेले
त्या प्रदेशांना त्यांचीं नांविं मिळालीं.

सल्ल्यांवरून झालरापटण, झालगांव, झालवाडी.

मल्ल्यांवरून मलठाण, मालगांव, मालवाडी, मलवडी.

निच्छिविवरून लिच्छिविदेश ऊर्फ नेपाल.

सर्सावरून साशिया.

द्रविडांवरून द्रविडदेश.

त्याचप्रमाणें करणांवरून व नटांवरून करणनटदेश हें देशवाचक नांव निघालें दिसतें.
न चा ण होऊन,

करणनट = करणणट असें रूप झालें. आणि स्वार्थे क प्रत्यय लागून, करणाटक असें
रूप बनलें. करणाटक म्हणजे करण व नट ह्या व्रात्य क्षत्रियांचा देश. करणाटक ह्या
शब्दाचे कन्नड असें कानडी रूप आहे.

तें तर

१ करणनट =

२ करणणट =

३ कणणड =

४ कन्नड

अशा परंपरेनें बनलेलें दिसतें. कन्नड हा शब्द मूळचा अव्युत्पाद्य शब्द नाही; उघड
उघड साधित शब्द आहे. करण व नट लोक ह्या प्रांतांत वसाहत व राज्ये करावयास
आल्यापासून कर्णाटक, कन्नड हें नांव ह्या प्रांताला मिळालें दिसतें. रामायणांत व म-
हाभारतांत तुंगभद्रेच्या भोंवतालील प्रदेशास कर्णाटक, कन्नड हें नांव नाही; निराळें च
नांव आहे.

करण शब्दावरून करणगांव, कर्णोली, करणूल (र)

व

नट शब्दावरून नडिया, नडियाद, नाटोर

हीं देशनामें, पुरनामें, पल्लीनामें व ग्रामनामें झालेलीं आहेत.

वि. का. राजवाडे.

गांधारी — गंधार — खंदार.

गंधर्व वा शब्दाचें प्राकृत गांधार अथवा गंधार. संघर वा शब्दाचें पेशाची प्राकृत
खंदार. खंदार हा शब्द मराठी ऐतिहासिक पत्रांतून व कससीतून येतो. गांधारी हा
शब्द प्राकृत आहे. तो भारतांत येतो. त्या अर्थी प्राकृत सप्त प्रकृतिल झाल्यावर
अस्त झालें हें स्पष्ट आहे.

वि. का. राजवाडे.

अजमीर.

अजमीरं हीं जनपदवाचक शब्द आहे. अवृद्धादपि बहुवचन विषयान् (४-२-१२५) ह्या सूत्रावरील व्याख्यानांत अवृद्धाज्जनपदावधेः । आजमीरकः । असें वाक्य आहे. त्यांत अजमीर हा जनपदवाचक शब्द आला आहे. ढचा अपभ्रंश ढ व ढ चा अपभ्रंश र होऊन अजमीर हा शब्द निष्पन्न झाला आहे.

पत्तन.

पत्तन हा शब्द संस्कृत नाही, प्राकृत आहे. प्रस्थान ह्या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश पट्टण व त्याचा अपभ्रंश पत्तन असावा. पट्टण व पत्तन हे दोन्ही अपभ्रष्ट प्राकृत शब्द पुढे संस्कृतांत जसेचे तसे घेतले गेले, असें दिसते.

वि. का. राजवाडे.

प्रस्थ = पत.

सोनपत, पानपत, बागपत या दिल्लीच्या उत्तरेस असणाऱ्या शहरांच्या नांवाचें उत्तरपद जें पत तें प्रस्थ ह्या पाणिनिकाळीन शब्दाचा अपभ्रंश आहे.

सोनपत = सुवर्णप्रस्थ किंवा शोणप्रस्थ.

पानपत = पर्णप्रस्थ.

पर्ण हें जनपद व तत्रस्थ लोक यांचें नांव असावें. आपणानि कुलानि (गाथासप्तशती).

बागपत = वर्कप्रस्थ.

तसें च इंद्रप्रस्थ ह्या शब्दाचा अपभ्रंश इंदपत असें व्हावें; परंतु हा अपभ्रंश सध्या प्रचलित नाही. कां कीं, तें शहर बुडून नामशेष झालें. दिल्लीला इंद्रप्रस्थ केवळ लक्षणेनें म्हणतात. सोनपत, पानपत, बागपत व इंद्रप्रस्थ हीं चार नगरें कुक्षेत्रांत होतीं. प्रस्थपुरवहान्ताच्च (४-२-१२२).

वि. का. राजवाडे.

पलदी व कौशांबी.

पाणिनीय गणपाठाच्या चवथ्या अध्यायांत प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादप् (४-२-११०) ह्या सूत्रातील पलद्यादिगण दिला आहे. पलद्यादिगण बहुवचनी आहे. त्यातील पहिले तीन शब्द पलदी, परिषद् व रोमक हे आहेत. पैकीं पलदी हा शब्द ग्रामवाचक आहे. हा शब्द महाराष्ट्रातील ग्रामाचा वाचक सध्या सांपडतो. सानदेशांत पाचोरा स्थेशनाच्या पूर्वेस व जळगांवाच्या दक्षिणेस पहुर गांवाजवळ पलधी, पालधी या नांवाचें गांव सध्या आहे. हा शब्द पलधी पलदी ह्या पाणिनीय शब्दाचा अपभ्रंश दिसतो. आर्य उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आले असता त्यांनीं जीं गांविं वसविलीं त्यांना उत्तरेकडील आपापल्या गांवांचीं नांविं दिलीं. जळगांवापासून चार पांच मैलांवर कुसुंबें, म्हणून खेडें आहे. त्याचें नांव कौशांबी या शब्दाचा अमभ्रंश दिसतो. ह्यावद्दन असें दिसते कीं कुसुंबें व पलधी हीं गांविं कौशांबी प्रांतांत रहाणाऱ्या आर्यांनीं वसविलीं.

वि. का. राजवाडे.

परखंडी.

वाईशहराच्या जवळ परखंडी, परखंडी नांवाचे एक लहानसें खेडें आहे. ह्याचें पूर्वीचें पुरातन नांव प्रगंडी. प्र चें पर व ग चा ख होऊन परखंडी असें रूप झालें. प्रगंडी ह्या-णजे दुर्गप्राकाराभित्तौ शूराणां उपवेशनस्थानम्. हा शब्द भारताच्या शांतिपर्वीच्या अडु-सष्टाव्या अध्यायाच्या सत्तेताळिसाव्या श्लोकांत (कुंभकोणप्रत) आला आहे.

प्रगंडी: कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तदा ।

ह्या परखंडीस जुन्या कोटाचीं अवशेषें अद्याप आहेत.

वि. का. राजवाडे.

उमरावती.

नद्यां मतुप् (४-२-८५) ह्या पाणिनिसूत्रांत नदीवाचकशब्दांना चतुरर्धीं मतुप् प्रत्यय लागतो. जसें उदुंबरावती, मशकावती, इक्षुमती.

उदुंबरावती = उंबरावती (प्राकृत)

= उमरावती.

कित्येक लोक वऱ्हाडांतील उमरावतीनामक नगरवाचक शब्दाचा अमरावती असा उच्चार करतात; परंतु तो अपभ्रष्ट होय.

वि. का. राजवाडे.

धोम

वाईजवळें धोम महाबलेश्वर ह्याणून गांव आहे. तें धौम्य ऋषीनें वसाविलें अशी आ-खंयायिका आहे. वस्तुतः हा शब्द धूम ह्या देशवाचक शब्दावरून निघालेला दिसतो. धूमादिभ्यश्च (४-२-१२७). वुञ् प्रत्यय लागून धोमक होतें. त्याचें प्राकृत धोम. दक्षिणेंत वसाहतीं करतांना उत्तरेकडील देशनामें प्रचलित झाल्याचें हें उदाहरण आहे.

वि. का. राजवाडे.

१ हसन गंगो बाह्मणी.

सर्वत्र महशूर च आहे की इ. स. १३४७ त गुलबुर्ग्यास ज्याने बाह्मणी पातशाहत स्थापिली त्याचे नांव हसन गंगो बाह्मणी. फेरिष्याने आपल्या दक्षिणच्या इतिहासांत असे लिहिले आहे की ज्या बाह्मणाच्या पदरीं हसन पूर्ववयांत होता, त्याच्या स्मरणार्थ राज्याहूद झाल्यावर त्याने गंगो बाह्मणी अशी पदवी आपल्या नांवाला व वंशाला जोडिली. फेरिष्या विजापुरास बहुत वर्षे होता, तेथे त्याला विश्वसनीय माहिता दक्षिणच्या मुसुलमानांसंबंधाने चांगली मिळण्यासारखी होती व तो मुसुलमानधर्माभिमाना होता, ह्या तीन बाबी लक्ष्यांत घेतां, फेरिष्याने दिलेली हकीकत विश्वसनीय मानण्याकडे प्रवृत्ति होते, व ती तशी आतांपर्यंत लोक मानीत आले ही. अलीकडे कित्येक मंडळीने बाह्मणी या शब्दाचा अर्थ इराणचा बहमन बिन इस्कंदियार असा करून, बाह्मणाशीं हसनचा काहीं एक संबंध नव्हता, अशी सिद्धि करण्याचा घाट घातला आहे. (J. Bengal R. A. S. 1904, Extra No. "Notes on the Bahmani Dynasty" by Major Wolseley Haig, I. A.). बाह्मणी ह्या शब्दाची अशी वासलात जी लाविता आली तिला कित्येक तवारिखांचा आधार दि त्याने (Haig) दिला आहे. परंतु फेरिष्या दक्षिणेंत राहिलेला होता व इतर लेखक राहिलेले नव्हते, ही बाब लक्ष्यांत घेतां, असें ह्मणार्थ लागते की फेरिष्याची च हकीकत जास्त विश्वसनीय आहे. ह्याला दुसरे प्रमाण असें की बाह्मणी या शब्दाची यद्यपि हेगने वासलात लाविली, तत्रापि गंगो किंवा गंगू या शब्दाची आडकाठी त्याला दूर करतां येई ना. ती दूर करण्याचा प्रयत्न मौलवी अबदुल बली यानीं (J. Bengal R. A. S. 1911, November) केला आहे. A. S. B. च्या संपहालयांत हफ्त इक्लीम या हस्तलिखित बाडांत (D|347) حسن کل کوپہ हसन काकूया असें हसनचे नांव सदर मौलवी यांस आढळलें. त्यावरून कैकास कैकावुस या शब्दाचा तर तो काकूया हा शब्द दक्षिणी अपभ्रंश नसेल अशी मौलवीना शंका आली व ती शंका मान्य करून ते हसन गंगू याचे नांव "अलाउद्दुनि हसन कैकावुस बहमनी" असें असावे अशी सूचना करते झाले. ह्या सूचनेंत कैकावुस ऊर्फ काकूया हे हसनच्या बापाचे नांव आहे व बहमन हे इराणच्या बहमन बिन इस्कंदियार या इराणी पातशाहाचे नांव आहे, असें मौलवी ह्मणतात. परंतु, हे म्हणणे टिकेल असें दिसत नाहीं. कां की कैकावुसचा अपभ्रंश कैकुस असा दक्षिणेंत होतो, काकूया असा होत नाहीं. स काढून टाकिला असतां कैकावुस कैकास चा उच्चार कैको, कंको, कंकू, गंगू, काकू असा होतो म्हणून मौलवी सुचवितात. परंतु स कां काढून टाकावयाचा त्याचे कारण ते सांगत नाहींत. शिवाय गंगू असा उच्चार केवळ फक्त हिंदू लेखक करतात असें नाहीं, तर तो अस्सल मुसुलमान लेखक ही करतात. त्यांना कैकावुस चे गंगू करण्यांत कांहींच मतलब नव्हता. सबब मौलवींची ही क्यति सार्ली पडते. अर्थात्, हसनच्या बापाचे नांव कैकावुस नव्हते, असें स्वच्छ बिनधोक ह्मणतां येते. हसनची सरी हकीकत ज्या बखरींत दिली आहे अशी एक बखर भीमंत रा. रा.

आबासाहेब मुजुमदार, पुणे, यांनी माझ्या स्वाधीन नुकती च केली. ती मलिकंबराच्या नंतर लिहिलेली आहे ह्मणजे सुमारे इ. स. १६२५ च्या नंतर लिहिलेली आहे. तीत रामदेवराव जाधव व बेदरास विरापाल राजा, भालकीस भालेराव, गुष्टिकापुरीस भास्करराऊ, व कल्याणीस कल्याणदास गह्वरराव व चालकापुरीस चालकराव, ऐसे शिव-भक्त राजे मुसुलमानांच्या पूर्वी राज्य करीत होते, असें लिहिलें आहे. ह्या बसरींत अशी हकीकत आहे:—हसन हा एक उत्तरेकडून दक्षिणेंत आलेल्या व मिरजेस राहिलेल्या फकिराचा पोरगा होता. त्याला मिरजेचा देशपांड्या गंगरसपंत यानें फकिराच्या मृत्यूनंतर वाढविलें. गंगरसपंतानें त्याला पुढें दोन घोडे देऊन दिह्डीस पाठविलें. तेथें चढत चढत तो शेवटीं राजपदवीस पोहोचला. नंतर आपल्या आश्रयदात्याचे उपकार कायमचे स्मरण्याकरितां त्यानें आपलें नांव हसन गंगो बाहाणी असें ठेविलें. हसनचा बाप जो फकीर तो मिरजेस अह्लाउद्दीनच्या स्वारीच्या कालीं दक्षिणेंत आला. मुसुलमान लोक शिपाई ह्मणून महाराष्ट्रांत मुसुलमानी राज्य होण्यापूर्वीं राहूं लागले होते. असो. हसनची हकीकत इ. स. १६२५ च्या सुमारास ह्मणजे हसननंतर (१३२०) तीनशें वर्षांनीं लिहिली आहे. ती एका मुसुलमान सरदाराकरितां किंवा पातशहाकरितां लिहिलेली आहे व ती त्या कालीं अनेक लोकांना खरी भासत असावी. तात्पर्य, ह्या बसरींतील हकीकत चांगली विश्वसनीय आहे व हिच्या च सारख्या एखाद्या तवारिखेवरून फेरिप्त्यानें आपली हकीकत उतरून घेतली आहे. प्रस्तुत बसरा एका पारशी बसरीचा उतारा आहे, असें लेखक शेवटीं ह्मणतो.

वि. का. राजवाडे.

२ लेखनप्रशस्ती.

१ शक १५९६ त राज्याभिषेकाच्या समयीं शिवाजीनें अनेक मुलकी, लष्करी, धर्माधिकरणी, न्यायाधिकरणी, वगैरे कायदे केले. त्यांना पद्धती ह्मणून ह्मणत. जुने शिले शिले पाहून व तत्कालीन रीतरिवाज पाहून, ह्या पद्धती तयार केल्या गेल्या. अशा पद्धतीपैकीच लेखनप्रशस्ती म्हणून एक पद्धती शिवछत्रपतींच्या आज्ञेवरून बाळाजी आबजी चिटणीस व इतर मुत्सद्दी मंडळी ह्यांच्या विचारानें रचली गेली. शक १२२० पा. सून शक १५९६ पर्यंत ह्मणजे सुमारे तीन साडेतीनशें वर्षे महाराष्ट्रांत मुसुलमानांचा अंमल होता. सरें म्हटलें असतां शहाजीनें अहमदनगरची पादशाही बुडविली त्या वेळेपर्यंत म्हणजे सुमारे शक १५५८ पर्यंत जे ३१८ वर्षांचा काळ गेला तोंपर्यंत मुसुलमानांचें राज्य ह्या देशावर होतें. त्या अंमलाखालीं देशांत इतर बाबींत मुसुलमान रिवाजांचा जसा जारानें शिरकाव झाला तसाच लेखनप्रशस्तींत हि झाला. विज्ञ, वल्लद, मुषफिकू मेहेरबान, हे किताबत, तेरीस, माहे, सुरुसन, वगैरे फारशी व आरबी शब्द पत्रलेखनांत हमेशा येऊं लागले. शक १२२० च्या पूर्वीं हेमाद्रीनें म्हणजे हेमाडपंतानें पत्रें व सरकारी कागद लिहिण्याच्या ज्या पद्धती घालून दिल्या होत्या त्याचीं भाषान्तरें फारशीत होऊन नवीन मुसुलमानी मायने प्रचारांत आले. सारांश, येथून तेथून सर्व लेखनप्रशस्ती यवनभाषामय झाली. ही यावनी लेखनप्रशस्ती शिवाजीनें तोरणा किछा घेतल्यापासून म्हणजे शक १५६८ पासून शक १५९६ पर्यंत चालूच होती. राजकार-

णाच्या विवचनेमुळे व लढायांच्या गडबडीमुळे ह्या तीस वर्षांत लेखनप्रशस्तीकडे लक्ष देण्यास शिवाजीला जसा अवकाश सांपडावा तसा सांपडला नाही. परंतु त्या गडबडीच्या अवधीत राजव्यवहारकोश तयार करवून यावनी शब्दाच्या ऐवजी संस्कृत शब्द प्रचारांत आणण्याची व्यवस्था त्या धोरणी मुत्सद्यानें करून ठेविली. अशा हेतूनें कीं पुढें मार्गे व्यवस्थित रीतीनें सर्व मायने शुद्ध मराठी भाषेनें लिहिण्याची पद्धती सौकर्यानें प्रचलित करता यावी. यावनी पद्धती आस्ते आस्ते मोडून टाकून शुद्ध निर्भेक मराठी पद्धती चालू करण्याला राजव्यवहारकोश व लेखनप्रशस्ती हीं जीं दोन साधनें शिवाजीनें निर्माण केलीं त्यांपैकीं राजव्यवहारकोश छापून प्रसिद्ध झाला आहे; लेखनप्रशस्ती झाली नाही. ही पद्धती काय होती व हींत मजकूर काय होता त्याचा तपशील पुढें दिला आहे. ही लेखनप्रशस्ती जशीची तशी सबंद सांपडलेली नाही. परंतु तींतील बहुतेक बराच मजकूर एक दोन जुन्या बाडांत लिहिलेला आढळला, त्यांवरून सालील तपशील दिला आहे.

२ शिवाजीनें प्रचलित केलेल्या लेखनप्रशस्तीचा उपोद्घात सालील मतलबाचा होता. स्वराज्य सुरू होऊन इतकीं वर्षे झालीं असतां, राज्यांतील अधिकारी, मुत्सद्दी, कामगार व इतर लोक राजास व परस्परांस लिहितांना मनास येईल तो मायना योजतात; त्यामुळे एक शिस्त रहात नाही; सचब ही प्रशस्ती उपरिनिर्दिष्ट कामगारांच्या उपयोगार्थ प्रसिद्ध केली जात आहे. हा उपोद्घात झाल्यावर, हेमाडपंताच्या कालीं पत्रलेखनाच्या प्रशस्त्या होत्या असें विधान करून, नंतर मुसुलमानी अंमलांत त्यांच्यांत फेरफार झाले, हें सांगितलें आहे. हें राज्य हिंदूंचें असल्यामुळे मुसुलमान पातशाहा व अधिकारी जे मायने योजीत ते मायने जसेचे तसे घेणें अशक्य आहे, तेव्हां मुसुलमानांच्या पूर्वीं शिलशिला काय होता तें पाहून व मुसुलमानी मायन्यांतून घेण्यासारखें असेल तेवढें घेऊन, देशकालवर्तमानानुरूप नवी लेखनप्रशस्ती प्रचलित केली पाहिजे, अशा मतलबाचीं वाक्ये पुढें आहेत. उपोद्घात व पूर्ववृत्तान्त लिहून नंतर मुख्य बिषयाचा उपन्यास केला आहे.

३ पत्रे दोन प्रकारचीं असत, सासणी व सरकारी. हीं दोन्ही प्रकारचीं पत्रे कागदावर लिहावीं लागतात आणि लिहितांना प्रथमारंभी रेष काढावी लागते. मराठी मोडी लिहावयाचें ह्मणजे प्रथम रेष काढल्याशिवाय गत्यंतरच नसतें. ती रेष विवक्षित स्थळीं कशी काढावी व विशेषतः मायन्यांत कशी काढावी, हें ह्या प्रशस्तींत सांगितलें आहे. प्रशस्ती रचण्याचा मुख्य हेतु मायने कसे लिहावे हा आहे; तेव्हां निरनिराळ्या मायन्यांच्या रेषा कशा काढाव्या ह्याचेंच वर्णन प्रशस्तींत प्रथमतः येणें रास्त आहे. रेषा अथवा रेषा ह्यासंबंधी हेमाडपंती नेम सालील श्लोकांत सांगितला आहे:-

मित्राणां त्रितया रेषा द्वे भृत्यस्थ रिपोरापि ।

षड्युरोः स्वामिनः पंच एकैकं पुत्रकन्ययोः ॥

शंकराचार्यादि गुरूंना सहा, राजाला पांच, मित्राला तीन, सेवक व शत्रु ह्यांना दोन, आणि पुत्रकन्यादि मंडळीला एक रेषा द्यावी असा हेमाडपंती निर्बंध होता. कोणत्या दर्ज्याच्या मनुष्याला मायन्यांत किती रेषा काढून मान द्यावा ह्याचा तपशील वेधपर्यंत झाला. आतां कागद मोडल्यावर शंकाराच्या सालील पहिली ओळ किती

तन्हेने काढता येते ते सांगतो. कागद उजव्या बाजूने मोडून त्याचे चार रकाने पडतात. रेघ चार रकाने ओढली ह्मणजे तीस सबंद रेघ ह्मणतात. तीत पहिल्या रकान्यात एका अक्षराची जागा कोरी ठेविली ह्मणजे तिला दफे ह्मणतात; दोन अक्षरांची ठेविली ह्मणजे दफाते ह्मणतात; तीन अक्षरांची ठेविली ह्मणजे कर्ते ह्मणतात; व चार अक्षरांची ठेविली ह्मणजे महजर ह्मणतात. पहिल्या दोन रकान्यापुरतीच तेवढी रेघ ओढली ह्मणजे तीस पहिली जिल्हे ह्मणतात. नुसत्या तिसऱ्या व चवथ्या रकान्यापुरतीच रेघ ओढली व पहिले दोन रकाने मोकळे ठेविले ह्मणजे त्या रेघेस दुसरी जिल्हे ह्मणतात. मधील दुसरा व तिसरा, असे दोन्ही रकाने भरून शिवाय पहिल्या व चवथ्या रकान्यांतील दोन दोन अक्षरांची जागा घेऊन रेघ ओढली ह्मणजे त्या रेघेला बीत ह्मणून संज्ञा आहे. ह्याच बीत रेघेस अकार प्रारंभी लाविला ह्मणजे त्या रेघेला अज् ह्मणण्याचा सांप्रदाय आहे; एकार लाविला ह्मणजे एकूणहूत् ह्मणतात. बाक देऊन बीत रेघेचा प्रारंभ केल्यास वासूलात् ह्मणण्याचा परिपाठ आहे. मायन्याची पहिली रेघ ओढण्याचे कारणपरत्वे इतके प्रकार आहेत. ह्या सर्व प्रकारांहून आणीक तीन प्रकारची रेघ आहे. रेघेच्या प्रारंभी दकार काढला ह्मणजे दकारी रेघ सिद्ध होते. कित्येक वेळा रेघेच्या प्रारंभी एक शून्य देतात; व कित्येकदां दोन उभ्या रेघा देतात. ह्याविषयी हेमाडपंती श्लोक येणेंप्रमाणें:—

खं ब्रह्म निर्गुणं प्रोक्तं रेघे हरिहरद्वयोः ।

दकारेण स्नेहमाप्नोति; तावद्ब्रह्मीः स्थिरा भवेत् ॥

ह्मणजे शून्य दिलें असतां ब्रह्माचा निर्देश होतो; दोन उभ्या रेघा दिल्या असतां हरिहरांचा उल्लेख होतो; व दकार काढला असतां मित्रत्वाचा आविष्कार होतो. ह्या सर्व रेघा कशा काढावयाच्या ते सालील आकृतीवरून कळेल.

	पहिला रकाना		दुसरा रकाना		तिसरा रकाना	चवथा रकाना
	दफे	दफाते	कर्ते	महजर		
संबंद रेघ						
दफे रेघ					
दफाते रेघे					
कर्ते रेघ				
महजर रेघ				
बतित रेघ					
अज रेघ	३J					
एकूणहत रेघ	☺					
वासलात रेघ	☺					
स रेघा	°					
दुरेघी रेघा						
दकांरी रेघ	⊙					
दुरेघी दकांरी	⊙					
पहिली जिल्हे						
दुसरी जिल्हे				

ह्या पंधरा रेघांसाठी सर्व प्रकारच्या लहान मोठ्या रेघा पडतात. ह्या सर्व रेघा हेमाडपंताच्या बळेपासून आहेत. कित्येकांची शुद्ध संस्कृत नावे जशींची तशींच राहिली आहेत; व कित्येकांची फारशीच नावे तेवढी प्रचलित आहेत.

५ रेघा कशा काढाव्या ह्याचा खुलासा करण्यापूर्वी रेघा ज्या यंत्राने काढावयाच्या त्या लेखणीचे स्वरूप व ज्या द्रव्याने काढावयाच्या त्या शाईची रूती प्रथम देणे उचित

होते. नाचण्याचें शिरें करून व तें काजळानें घोटून काळी शाई करण्याचा परिपाठ महाराष्ट्रांत फार पुरातनचा आहे. लासी, लोखंडी वगैरे इतर हि आर्णाक शायींचे प्रकार आहेत. परंतु कारकुनाच्या मोडी लिहिण्याला सर्वत्र काजळानें घोटून तयार केलेल्या काळ्या शाईचाच उपयोग महाराष्ट्रांत हमेशा होई. लेखण्या प्रायः बोरूच्या करीत. मोडी अक्षर लिहिण्याला बोरूखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही लांकडाचा उपयोग करीत नसत. बोरूची लेखणी एक-मजली किंवा दोन-मजली करीत. लेखणीच्या उतारांत सांचा, सोचा व मेहरपी हि कारणे कित्येक कुशल कारकून असत. उतारावर आंतील भेंडाचें टेंगूळ ठेवण्याचा हि कोठें कोठें प्रचार असे. बोरू दोन प्रकारचे असतः साधे व कळक्ये. कळक्या बोरूंना विस्तवावर भाजून काळे चट्टे पाडण्याचा हि संप्रदाय कोठें कोठें असे. श्रीमंतांच्या मुलांना लिहिण्याकरिता ज्या लेखण्या करीत त्यांच्यावर सोन्याचा बर्फ चढवीत. गरीबांच्या मुलांची ही हौस रुपेरी किंवा सोनेरी वेगडीवरच भागविली जाई. उत्तम लेखणी म्हटली म्हणजे तिचा उतार सरळ असावा, डावीकडे किंवा उजवीकडे मुलूं नये. नाही तर,

वामनेत्रा स्त्रियं हंति । उज्जेत्रा मतिभ्रंशका ॥

दक्षिणेन तु नेत्रेण । राजा भवति निश्चयात् ॥ १ ॥

(अ) पत्रें दोन प्रकारचीं असत—सासगी व सरकारी. पैकीं सरकारी पत्रें कोणत्या रेषांनीं लिहावीं तें प्रथम सांगितलें पाहिजे. वर ज्या पंधरा प्रकारच्या रेषा सांगितल्या आहेत त्यांतील सबंद रेष ह्मणजे चार—रकानी रेष काढून छत्रपतींचीं आज्ञापत्रें लिहिलीं जात. आज्ञापत्रें लिहिण्याचें व त्यांवर छत्रपतींचा शिक्षा करण्याचें काम चिटणिसाचें असे. 'सुज्ञ असा' अशीं अक्षरें छत्रपतींच्या स्वदस्तुरचीं आज्ञापत्रांच्या शेवटीं असल्यांस शिक्षा करीत नसत. सालील लहान अंमलदारांस हि छत्रपतींचीं आज्ञापत्रें शिक्षाशिवाय चाररकानी जातः—

१ जातपाटील यांस लिहिणें तें ता॥ ह्मणोन.

२ खिजमतगारांस मा॥ ह्मणोन.

कुळकर्णी, जकाते वगैरे तिरगुळ, गोळक यांस रा॥ ह्मणोन.

(आ) दकारी तीनरकानी पत्रें छत्रपतींचीं जमीदार पे॥ देशमुख देशपांडे यांस मशरूल अनाम ह्मणोन.

(इ) बीतरेषी पत्रें ब्राह्मण, गोसावी, बैरागी, भिक्षुक, पंडित वगैरेंस.

(ई) पदाधिकारी संस्थानिकांस मध्यव्यावरील श्रीच्या सालीं बीतरेष काढून 'सकल-गुणालंकरण असंडितलक्ष्मी अलंरुत राजमान्य' येथपर्यंत दकारपूर्वक लेहून, नंतर राजश्रीच्या पुढें जसें ज्याचें वैभव तशी कमजास्त जागा सोडून, नांव, आडनांव, मरातब लेहून 'गोसावी यांसि' काढून पहिल्या किंवा दुसऱ्या जिल्हेंत दुसरी ओळ पुरी करावी. तिसऱ्या तीनरकानी ओळीत खे॥ आपलें नांव रामरामपूर्वक घालावें. हेमाडपंताच्या वेळीं जोहारपूर्वक आपलें नांव घालीत असत.

(उ) (१) शिलेदार, (२) बारगीर नामधारक, (३) ह्ममलोक मानकरी, (४) सर्व-

शुद्धपरस्परें, (५) किल्लेकरी, हवालदार, कारकून असंडित पासून मायना काढून बीत रेप व एक जिल्हा एषल्यांत मायना आटपीत असत.

(६) श्रीनजीक दोन-रकानी रेपेंत ' राजश्री आडनांव गोसावी यासि ' येवढा मज-कूर घालून, नंतर चौरकानींत खेहांकित सणोन मजकूर जमीदार, ठाणेदार वगैरे क-निष्ठ नोकरांना लिहीत.

(७) सामान्य शुद्धांस डावेकडील कागदाचा रकाना एक टाकून तीन रकाने योग्यतेनू रूप लिहांत.

(८) महजर, चकनामे, सरीदपत्रें वगैरे सर्व सरकारी कागद चार रकानी रेपेंतें सुद्ध होत.

६ सरकारी कागद इतक्या प्रकारचे असतः—

- १ गांवावर किंवा महालावर मामलतदार किंवा कमावीसदार यांस लेहून देणें ती **सनव.**
- २ गांवीं एकमेकांस जामीन घेणें ती **जामीनसाखन्डी.**
- ३ ठराव करून लेहून घेणें ती **कबुलात.**
- ४ मुदत करणें ती **मुदतबंदी.**
- ५ दरमुदत ऐवज घेणें त्याविषयीं लेहून घेणें ती **हफतेबंदी.**
- ६ करारमाफक तगादा व बरात करणें तो **रोखा.**
- ७ तगादा मना करणें ती **मनाचिष्टी.**
- ८ पोत्यास ऐवज जमा केला त्याची पावती देणें ती **हुज्जत.**
- ९ परभारें ऐवज पावला ती **पावती.**
- १० अंमल सोडणें त्याबद्दल लेहून देणें ती **सोडाचिष्टी.**
- ११ जमींदारापासून अगर कमाविसदारापासून ऐवजाची सातर घेणें ती **निशांचिष्टी.**
- १२ लावणी करणें अगर वसाहत करणें त्या बायें रयतेस लेहून देणें तो **कौलनामा.**
- १३ दहशतीनें रयत परागंदा जाली ती समजूत करून आणणें तें **अभयपत्र.**
- १४ जातीस जामीन मोकदमास घेणें तो **मोकदमजामीनकतबा, व जात-कतबा.**
- १५ अस्मानी सणजे पर्जन्य न पडला अथवा फार लागला व सुलतानी सणजे दंग्यानीं लुटलें, त्याबद्दल सूट देणें तें **माफीपत्र.**
- १६ आपण लेहून देणें तें **जातपत्र.**
- १७ अमलावरी गेल्यावरी सरकारी जिनसा माजी मामलतदारापासोन तपासून घेणें तें **मोजदावपत्र.**
- १८ सरकत केली तरी **सरकतनामा.**
- १९ बादी याणीं सुषीनें लेहून दिला तो **राजीनामा.**
- २० इकांकत लिहिली तो **करीना.**
- २१ एकमेकांचीं बोलणीं विचारून लिहिणें ती **पुराशिस.**
- २२ निरोप घेऊन जाणें तें लेहून देणें तें **नेमोत्तरपत्र.**
- २३ बायाचा लेस बायास दाखवून त्याजवरी लेहून घेणें ती **तकरीर.**

- २४ वाद न करता समजुतीस आले तें **समजपत्र**.
- २५ तंटा लेहून घेणें तो **मुचलका**.
- २६ जातानें आगवण नाही सबब भाऊ उभा करणें त्यास लेहून देणें घेणें तो **सामी-
खनामा**.
- २७ एकदिल सारे हों तयाचा ठराव करणें तो केला तें **समापत्र**.
- २८ कलमाकलमास लाबाडी दिसोन आली सबब या परतें बोलणें साहीं म्हणोन शेर
लेहून घेणें तें **कुठितपत्र**.
- २९ हुजवातीस सोटा जाला तेव्हां लेहून घेणें तें **खोटपत्र**.
- ३०१३१ एक वादी भोगवटा करतो, दुसरा किर्याद आला, सबब लि। तें **अमलगत
पत्र व जमीपत्र**.
- ३३ दर नांव लेहून पुरुषांची मागणें ती **वंशावळ**.
- ३३ न्यायांत सरा जाला त्यापासोन पैका घेणें त्याचें पत्र तें **हरकीपत्र**.
- ३४ न्यायी सोटा झाला त्यापासोन द्रव्य घेणें त्याचें पत्र तें **मुन्हेसराजीपत्र** किंवा
वंडपत्र.
- ३५ जमीदार सामील करून कारकूनकमगविसदारांनीं द्रव्य सादलें त्याजपासोन धणी
घेणें, निशा घेणें तें **निशापत्र**.
- ३६ दाखला लेहून आणणें तें **सडीपत्र**.
- ३७ पांडरीवरी भोंवरगात्र मेळवून पंचामतें इमान करवणें ती **बक्कुक**.
- ३८ सर्वमतें सोटा जाला त्यापासोन लेहून घेणें तें **यजितपत्र**.
- ३९ दिव्य काढण्यास राजी जाला त्याचे मरतकीं बोलावणाचें लिहिणें तें **आळपत्र**.
- ४० सरकारांत न्याय विवडला तें **निवाडपत्र**.
- ४१ म्हालांत पंचाईत जाली तो **महजर**.
- ४२ वायावायाचा कयास निवडून संभाविताचें मत देणें तो **सरांश**.
- ४३ थळ नेमून दिले, तेथें पंचाईत जाली, तें **थळपत्र**.
- ४४ आपसांत समजुतीनें वाटे जाले ते **वाटेपत्र**.
- ४५ रिणकोनाम लेहून घेणें तो **कर्जरोखा**.
- ४६ महालीं कमगविसदारावरी पैका घेतल्याचा मुद्दा शापीत करून तुफानदार आला,
त्याजपासोन निशा सरकारांनीं घेऊन कमगविसदार बोलवून अण्णोव रजुवात क-
रविली, सबब पत्र लेहून घेणें तें **तचकरेपत्र**.
- ४७ धण्यांनीं रुपेनें दिल्ली जमीन तिचें पत्र घेणें तें **इनामपत्र**.
- ४८ नजर देऊन इनाम घेणें तें **अर्जीइनाम**.
- ४९ सनद गमावली नवीन करून घेणें त्यास **हरवमुसनासुमला सणत लिखावें**.
- ५० ऐवज कुळाकडून घेणें थकला, त्यास तगादा केला, सबब कोटावयास आला, ते-
व्हां त्याजपासोन साजी घेणें ती **जाजिनी**. साजिनीस उगवणी ती **विशेदा-
री**. सतासाली "यासि उगवणीस धणी अमुक" पुढें पुंनमयें तरेक लिहिणें.
- ५१ सत गमावले त्याची **स्तपसारी**.

- ५२ खरीदां जमानं वगेरे घेतलें तें खरीदपत्र.
- ५३ ऐवज देऊन देशावरावरी घेणें ती हुंडी.
- ५४ हुंडी गमावली पुन्हां लेहून घेणें तो जाब.
- ५५ हुंडीवर भरपाई लेहून घेतली, ठिकाणीं हुंडीचा ऐवज पावलां न पावलां, चौकशी केलीं तरी दाखवणें, तो खोका.
- ५६ नवा अंमलदार आला, माजी अंमलदारापासोन इनामी वगेरें जाबसालें लेहून आणणें तें हुमालपत्र.
- ५७ हंशील माफ करणें जकातीचें तें दस्तक.
- ५८ लममुंजचें पत्र तें कुंकुमपत्र.
- ५९ कामगारीवरी रवाना करणें तें हुकमीपत्र.
- ६० मदतीस बोलावणें तें समलातीपत्र.
- ६१ बखेडा जाला त्याविषयीं लिहिणें तें ताकीदपत्र.
- ६२ हुकूम मोडला अगर सालाबाद शिरस्त्याप्रमाणें न वर्तला तरी मसालापत्र लिहिणें तो हुकमीरोखा.
- ६३ छत्रपतींचें खुद्दपत्र तें आह्वापत्र.
- ६४ बक्षिस दिल्लें तें बक्षिसपत्र किंवा बहालपत्र.
- ६५ कामावरून काढणें तें तगीरपत्र.
- ६६ वृत्ति नेमून दिलां तें वृत्तिपत्र.
- ६७ नव्यां अंमलदाराच्या मदतीकरितां दिलीं पत्रें तीं साहित्यपत्रें.
- ६८ सरकाराणें कोणता हि जुजबां कायदा किंवा नियम केला तो तह.
- ६९ दोन राज्यांत नेमबंदी जाली तो तहनामा.
- ७० जप्ती करविली ती जप्तीचिट्टी.
- ७१ सरजाम दिल्ली तें सरजामपत्र.
- ७२ कबजा दिल्ली तें कबजपत्र.
- ७३ हजिरी घेणें तें हजिरीपत्रक.
- ७४ संस्थानिकांनीं हुजूर अर्ज करणें ती यादी.
- ७५ मरणसमयीं लिहिलें तें मृत्युपत्र.
- ७६ जन्मता केलें तें जन्मत्रिपण.
- ७७ लमाचे वेळीं लिहिली तीं लमाचिट्टी.
- ७८ दरबारास बोलावलें ती आमंत्रणपत्रिका.

हे सवें कागद चाररकानी किंवा पहिल्या दफ्याचें एक अक्षर सोडून लिहिलें तरील नांवात कित्येक संस्कृत आहेत व कित्येक फारशी आहेत. संस्कृत नांवें हेमादपत्रपादनाचीं आहेत. फारशी नांवें संस्कृतनांचीं च भाषांतरें आहेत. चकनामा, बतन, वगेरें फारशी नांवाणें हि कित्येक संस्कृत नांवाचीं पत्रें लिहिलीं जातः.

७ उपरिनिर्दिष्ट ७८ प्रकरणीं सरकारी कागदपत्रें मुसुलमानी अमलांत जशीं लिहिलीं जात तशींच तीं शिवाजीच्या रियासतींत हीं लिहिलीं जात. ह्याशिवाय शिवाजीनें जो लेखनप्रशस्तीचा कायदा केला त्यांत एकंदर सात मुख्य बाबी होत्या. त्या येणेंप्रमाणें:—

- १ राजश्रीनीं सर्वांस लिहिण्याचा जाबता राजकीय संप्रदाय धारे
- २ अष्टप्रधानादि पदाधिकारी यांचा परस्परें व स्वामीस लिहिण्याचा संप्रदाय
- ३ लहानथोर मराठे मंडळ यांणीं लिहिण्याचा संप्रदाय
- ४ यवनीपत्रें लिहावयाची चाल
- ५ जमींदारी लिहावयाचे संप्रदाय
- ६ व्यावहारिक सर्व संप्रदाय अहद ब्राह्मण तहद एकंदर चाल
- ७ जमासचर्च, द्विशेवाचे धारे, हेमाडपंती आहेत. शिवाय नवीन ठराविले.

८ लेखनप्रशस्तीचे शिवाजीनें हे सात भाग केले होते. पैकीं प्रथमार्भां इष्टदेवतांस लिहिण्याची चाल प्रशस्तींत सांगितली आहे. शिवाजीची इष्टदेवता भवानी. तिचें वास्तव्य मूळचें तुळजापुरास व नंतरचें प्रतापगडास. त्या देवतेस लिहितांना खालील मायना शिवाजी योजीत असे:—

श्रीमन्मायामहात्रिपुरसुंदरी-भगवती-अनेककोटि-ब्रह्मांडमंडलजगदुत्पत्तिस्थितिनी-लयलीलाविलासिनी-अखिलवृंदारक-स्तुतिसेवापरायणदिग्विदिकृस्वैरक्रीडा-मदीय-हूत्कमल-रिधता-श्रीमन् तुळजादेवीचरणीं तत्पर.

करवीरच्या श्रीमहालक्ष्मीचा मायना येणेंप्रमाणें:—

श्रीमत्सकलजगत्रयनिर्मितकर्तुमकर्तुमनेककोटिब्रह्मांड-परिपालितश्रीमन्मायाश्रीमहा-कालीमहासरस्वतीश्रीआदिमायाश्रीलक्ष्मीचरणीं तत्पर.

श्रीकाशीविश्वेश्वराचा मायना येणेंप्रमाणें:—

श्रीमदाद्यशिवनिर्विकारनिर्मत्सरस्वरूपनिर्मलभक्तपरिपालकभक्ताधीनदुर्निवारमनःकल्पितविचारछेदकभवतारकश्रीश्रीश्री चरणीं.

प्रतिवर्षीं व मंगलसमर्थां ज्या देवतांना छत्रपतींचीं पत्रें जात त्यांची नांवनिशी.

१ श्रीनुकाई तुळजापूर	१४ श्रीगणेश विष्णुपदास (गयेस)
२ श्रीयमाई आउंद	१५ श्रीविणीमाधव
३ श्रीदेवी भवानी प्रतापगड	१६ श्रीचंद्रिकेदार
४ श्रीलक्ष्मी करवीर	१७ श्रीरामेश्वर
५ श्रीदेवी माहूर	१८ श्रीमहाकाळ
६ श्रीमल्हारीमातेड जेजुरी	१९ श्रीघृष्णेश्वर
७ श्रीदेवी सप्तशुंगी	२० श्रीत्र्यंबकेश्वर
८ श्रीव्यंकटेश गिरी	२१ श्रीनागनाथ
९ श्रीशंभू शिखर शिंगणापूर	२२ श्रीसोरटीसोमनाथ
१० श्रीविठोबा पंढरपूर	२३ श्रीवैजनाथ
११ श्रीविश्वेश्वर काशी	२४ श्रीशैलमल्लिकार्जुन
१२ श्रीजगन्नाथ	२५ श्रीवोड्याजगन्नाथ
१३ श्रीद्वारकानाथ	२६ श्रीभीमाशंकर

२७ श्रीकेदारपर्वती कोल्हापुरानजाक.

कारणपरत्वे इतर देवतांस पत्रें जात.

१ देवतांचे माथने दिल्यावर नंतर **गुरूंस माथने** येणें प्रमाणें:—

श्रीसद्गुरुमहाराजरामदासस्वामी यांस कागद लिहिणेयाची छत्रपतींची चाल कागद दौलताबादी मदगडी.

बीत रेघ

तीर्थरूप श्री

स्वामी वडिलाचे सेवेसी

अपत्य राजे चरणावरी मस्तक ठेवून कृतानेक दंडवत विज्ञापना येथील कुशलवृत्त तागायत माहे पर्यंत स्वामीचे आशीर्वादिकरून यथास्थित असे. विशेष. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

कारभारी निसबत संस्थान यांस बीतरेघ नाही.

हरिभक्तपरायण राजश्री केशव गोसावी यांसी प्रति—उपरि—मजकूर—तेरीस—सन—निशाण—बहुत—काय लिहिणें.

सामान्य कारकून नि॥ संस्थान

राजश्री काशीविश्वनाथ नि॥ संस्थान—यांसी—

राजश्री—उपरि—मजकूर—तेरीस, माहे, सन—बहुत काय लिहिणें. सास दस्तुर.

संस्थान निगडी

हरिभक्तिपरायण राजश्री रंगनाथबावा गोसावी सं॥ निगडी स्वामीचे सेवेसी:—

राजश्री शिवाजीराजे कृतानेक सां दंडवत विनंति येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असावे. विशेष. मजकूर. याप्रमाणें पूर्वी संप्रदाय होता. परंतु भगवद्भक्त, स्वामीचे (रामदास) पूर्ण अंतरंगांतिल, ईश्वरांश ह्मणून चरणरज लिहूं लागले.

संस्थान वडगांव

हरिभक्तिपरायण राजश्री जयराम गोसावी संस्थान वडगांव स्वामीचे सेवेसी:—

राजश्री उपरि. तुह्मीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर कळला. मजकूर. तेरीस, सन. लेखनालंकार.

येणें प्रमाणें ब्रह्मनाळ वगैरे संस्थानांस लिहिण्याची पद्धत.

असल्या व्यक्तिविषयक मायन्यांचे अलंकार मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड १०, पृष्ठ ३ २१३१८ दिले आहेत ते पहावे.

वि. का. राजवाडे.

३ सवाई माधवरावाची जन्मपत्रिका?

ही पत्रिका सेंट येथील एका जोश्याच्या दफतरात तिघाली.

श्री.

- १ श्रीगणेशायनेमा-जन्म
- २ पत्रिका सके १६९६ जये ना
- ३ म सळरे आधीक वैशाख सु
- ४ ध ७ सप्तमी सोमवारी
- ५ श्रीमंत राा नारा
- ६ येणराउ बळाळ ते तो श्वर्गास
- ७ कैळासास गेले त्याची श्री
- ८ गंगाबाई प्रसूत झाली तीस
- ९ रत्न पुत्र जाला (ले) जेन्मनक्षेत्र
- १० पुनरवसु घटीका ३२ वे ४ व
- ११ घटिका ५४
- १२ पुरंधरचे मात्सीस प्रसूत झाली
- १३ जन्मनाम हरदेव
- १४ चेरण तिसरा घटी १६ पळे
- १५ मेशकत्रत होती
- १६ देवगण मुण
- १७ जेन्म जाला समये माहोना लेह
- १८ वे पुढें राज्याचा बंदोबस्त व
- १९ कारभार कैसा होल ते पहावे
- २० गरोधरपर्णात मुलुक सरा
- २१ व कार जाला फी(त)व्यामुळें

पत्रिका जशीची तशी बालबोध केली. तीत अक्षरघटिका नुसलेली बंदोबदी जाणवत
केल. तत्कालीन ग्रामजोशी किती अशिक्षित व मावठळ शुद्धलेखनमकरणी होते ते ज-
स्सल पत्र पहाता कळते. सवाई माधवरावाचें जन्मनाम हरदेव होते ही एक जशीचा बा-
ब ह्या लेखावरून कळते.

वि. का. राजवाडे.

४. शिवाजीचा अधिकार.

शिवाजी महाराजांचे अधिकार संस्थानातून काढून घ्यावे. अधिकार शिवाजीकडे असत व शिवाजीकडे असत व

१. ज्योतिष्य
२. उपाधिक
३. यामोपाधिक
४. धर्मधिकार
५. आचारप्रवृत्ति
६. व्यवहार
७. प्रायश्चित्त
८. सर्वाभ्यता

शिवाजी महाराजांचे अधिकार व प्रायश्चित्त यांची जागा कायद्याने घेतल्यामुळे व ब्राह्मणादिधर्मींनी शिवाजीकडे असल्यामुळे व दिले तीन अधिकार मात्र घुसिल्याने असलेले सध्या इंग्रजांकडे दिसतात.

वि. का. राजवाडे.

५ शिवाजीमहाराजांनी समदासना सज्य अर्पण कां केलें ?

यदि स्वर्गे परं स्थानं धर्मतः परिसर्गसि ।

यत्किंचिज्जयसे भूमि ब्राह्मणाश्च निवेद्य ॥ १६ ॥

(भारत-ह्यातिपर्व-अध्याय ७२)

हा श्लोकांत उपदेशिलेले धर्मतत्त्व शिवाजीच्या मनांत भारतादि इतिहासांच्या अध्ययनेने ठसलेले असल्यामुळे, त्यांनी सद्ब्राह्मण जे रामदास त्यांना बाहुबलोपाजित राज्य अर्पण केले. व रामदासांनी शिवाजीला ते पुनः परत केलें.

वि. का. राजवाडे.

६ संभाजीचा एक शिक्का.

शिवाजीचा पुत्र संभाजी याचा शिक्का एका वृद्धाच्या तोंडून ऐकिलाः—

श्रीमच्छिवभक्त्युपेकाशधिरातधस्पीसमस्वसा—

माज्य- ॥ संतोः छत्रप्रदोर्ध्वरा मोदमवा जयति ॥ १ ॥

वि. का. राजवाडे.

७ कोंडभट सनकाडे.

कोंडभट सनकाडे हा शिवाजीमहाराजांच्या मुतबखसान्यांत पाणक्या होता. ऋग्वेदी ब्राह्मण, एकदां महाराज तुकोबाच्या कीर्तनास देहूस आले. तेथें एक ब्राह्मण वेदशास्त्रशून्य असा तुकोबापार्शी व्युत्पत्ति शिकण्याकरितां आला. त्याला काशीस दृष्टांत झाला होता कीं, देहूस तुकारामापार्शी जाऊन व्युत्पत्ति शिकावी. ब्राह्मण देहूस घेऊन पहातो तों कुणबटी उच्चार करणारे तुकोब्या दिसले. हा कुणबट आपल्याला व्युत्पत्ति कसली शिकविणार, असा विचार करून, ब्राह्मण तुकोबानें केलेले व्युत्पत्तीचे अंभंग उपेक्षिता झाला. ते अंभंग शिवाजीचा पाणक्या जो कोंडभट सनकाडे यानें परम भाविकपणें खुद्द तुकोबारायांच्या हातून घेतले. ती मिति कार्तिक वद्य दशमी होती. तोच कोंडभटाचा उपदेश घेतल्याचा दिवस. उपदेश घेतल्यानंतर कोंडभट गुरूच्या प्रसादानें व रूपेणें चांगले व्युत्पन्न झाले व पुराण सांगूं लागले. तेव्हांपासून त्यांचें आडनांव पुराणिक पडलें. तें त्यांच्या वंशजांत अद्याप चालूं आहे. कोंडभटाचे सध्यांचे वंशज गणेशभट पुराणिक शेलपिपळगांव येथें राहतात. त्यांनीं ही कथा सांगितली. गणेशभट अंध असून वेद पढलेले आहेत.

वि. का. राजवाडे.

८ नामा पाठक केंदुरकर.

केंदूर, ता० खेड, जि० पुणें, येथें कान्हो पाठक-ज्ञानेश्वरसमकालीन-यांची समाधि आहे. कान्हो पाठकाचे पुत्र हरि पाठक व हरि पाठकाचे नामा पाठक. नामा पाठकानें अश्वमेध मराठींत लिहिलेला प्रसिद्ध आहे. पाठकाचें संबंद आडनांव राजपाठक. हे राजपाठक चाकणच्या कोण्या मांडालिक राजाचे ज्योतिषी होते. हा चाकणचा राजा देवगिरीच्या जाधवांचा मांडालिक होता. सध्यां केंदूरकर पाठकापार्शी कान्हो पाठकाचे हस्त लेख बिलकुल नाहींत. नामा पाठक शक १३०० च्या सुमारास झाला असावा, कारण शक १२१२ त असलेल्या कान्हो पाठकाचा तो नातु होता.

वि. का. राजवाडे.

९ पळशीकर.

महोपतिबोवा ताहराबादकर यांचें आडनांव कामळे. होळकरांचे दिवाण जे पळशीकर त्यांचें आडनांव कामळे, व ते महोपतिबोवांच्या च वंशातील.

वि. का. राजवाडे.

१० नाना फडणिसासंबंधीं आर्या.

(कवि नाना फडणिसाच्या प्रतिपक्षांतील दिसतो, ऐतिहासिक उल्लेख स्पष्ट आहेत. आर्या म्हसवडप्रांतीं सांपडल्या.)

माहा प्रतापी नाना ईश्वर देतो अमुष्य हाडातें ॥

पूर्ण कृपा विष्णूची आले पाहूनिया महाडाते ॥ १ ॥

अधिक तप नानाचें शाहाण्णपाला दुजा न साजावा ॥

सेवट तोही चकला जाग्यावर बंधुच्या कसा जावा ? ॥ २ ॥

बहिरोपंत मेंघळे हाति न लागे प्रयत्न केल्यानें ॥

नानाचे चेल्यानें घर-लावा पूजिजेत (धरला वा पूजिपंत ?) केल्यानें ॥ ३ ॥

वर खालीं तप्त तवे सिवाय मग योजि चाप कानाला ॥

रग लावि सो कानाला कीं जाइ यमाजिचे टिकाणाला ॥ ४ ॥

या पंतप्रतिनिधिचा अजिंक्य किळा आहे तों वासोटा ॥

नलगे शत्रु नि सोटा लघविस फेडों न वे च कासोटा ॥ ५ ॥

वि. का. राजवाडे.

११ जोशी, पाध्ये व नानासाहेब पेशवे.

(रा. सा. काशीनाथ नारायण साने, बी. ए.)

१. पाध्ये यांचें म्हणणें:—तर्फ संगमेश्वर व तर्फ कोंडिवरे, तालुके रत्नागिरी, येथील ७२ गांवची ज्योतिषी, धर्माधिकरण, इत्यादि अष्टाधिकार यांची वृत्ति फार पुरातन काळापासून गोळविली येथील पाध्यांकडे होती. पण पाध्ये यांचे गुमास्ते रूष्ण जोशी संगमेश्वरकर हे पेशव्यांचे आम असल्यामुळे, त्यांनीं पेशव्यांचे जोरावर ती वृत्ति आपली म्हणून वाद उपस्थित केला. त्या वादाचा निकाल शके १६८० पौष वद्य १ या दिवशीं होऊन सनदा जोशी यांस मिळाल्या.

जोशी यांचें म्हणणें:— “ सद्गुरु वृत्ति समस्त संगमेश्वरकर जोशी यांची. तिचा काशी पाध्ये यांनीं अपहार केला होता. त्याची मनघुची सरकारांत पडून फडशा होऊन गोळबलकर सोटे जाहले, आणि श्री. कै. माधवराव बल्लाळ प्रधान यांचे कारकीर्दीस, मिरजेचे मुक्कामी, शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरीं कै. त्रिबक राम जोशी सिद्धांती यांनीं निवाडपत्रें कळून घेतलीं ” असें, जोशी यांची एक फारसैत आहे, तीत म्हटलें आहे.

२. हा दोन्ही पक्षांपैकीं सरा कोणता हें ज्यांत ठरविलें आहे तें निवाडपत्र तूर्त उपल-

१. पाध्यांचें म्हणणें रा. रा. पांगारकरकृत मोरोपंतांचें चरित्र याजवरून दिलें आहे. २. फार-खतीचा उतारा येणेंप्रमाणें:—

श्रीलक्ष्मीनरसिंह.

वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजेश्री बालशास्त्री विन राम जोशी ज्योतिषी सणगरे संगमेश्वरकर यांसी प्रती भीमजोशी व वामन जोशी विन नरजोशी सिद्धांती सां नमस्कार विनंति वि॥ तर्फ संग-

[७५ पृष्ठ पहा.]

ब्ध नाही. तें उपलब्ध असतें तर दोन्ही पक्षांकडून पुरावा कसकसा झाला, जोशी यांचे तर्क निवाडा करण्यास कोणत्या गोष्टी अनुकूल होत्या व कोणत्या गोष्टी पाध्ये यांस प्रतिकूल जाहल्या, तें सर्व स्पष्ट समजलें असतें. पण वरील निवाडपत्राच्या अभावी इतिहास व इतर कागदपत्र उपलब्ध आहेत त्याजरून काय निष्पन्न होतें तें पाहणें प्राप्त आहे.

३. पाध्ये वादांत हरल्यावर ते पंढरपुरीं राहण्यास गेले व तेथें त्यांनीं आपल्या वादाच्या हकीकतीची बखर लिहिली. ती बखर उपलब्ध असून रा. रा. लक्ष्मणराव पांगारकर यांस पाहण्यासही मिळाली होती, व जोशी यांची उपरनिर्दिष्ट फारसत झाली, तिची नकल रा. ब. बापू पुरुषोत्तम जोशी टोंकेकर यांजपाशीं आहे, ती पाहण्यास मिळत आहे.

हा दोन्ही कागदांत एक पक्ष दुसऱ्यानें सदरहु वृत्तीचा अपहार केल्याचें म्हणत आहे. तेव्हां नुसतें असें म्हणणें ग्राह्य समजतां येत नाहीं.

४. पाध्ये म्हणतात, जोशी हे पेशव्यांचे आस होते; परंतु तसा पुरावा सांप्रत उपलब्ध नाही. चासकर जोशी व बारामतकर जोशी यांशीं पेशव्यांची सोयरीक होती, ही गोष्ट इतिहासांत नमूद आहे; पण संगमेश्वरकर जोशी यांशीं पेशव्यांच्या आसपणाचा उल्लेख इतिहासांत आढळत नाही. पाध्ये यांनींही तो सिद्ध केला नाही. उलट रा. ब. बापू पुरुषोत्तम जोशी सांगतात की, संगमेश्वरकर जोशांचा व पेशव्यांचे घराण्याचा आसपणा बिलकुल नव्हता; तेव्हां पाध्ये यांचें म्हणणें साधार आहे असें मानतां येत नाहीं.

५. पाध्ये यांचें म्हणणें की, हा वादांत रामशास्त्री माहुलीकर देशस्थ पंडित यांनींही रूष्ण जोशी यांचा अगत्यवाद धरिला आणि पेशव्यांनीं दिलेलें पत्र पाध्यांनीं नाकारिलें व पंचद्रविडांसमस्त न्याय बोलूं असें पाध्ये बोलले. तें पेशव्यांनीं कबूल करून दोन्ही पक्षांकडून जामीन घेतले. पण, पाध्ये म्हणतात, “रूष्ण जोशी यांनीं पाध्यांचा जामीन मय घालून फोडिला. व लक्ष्मण भट सप्रे पाध्यांनीं देऊं केले ते वितंडवादी म्हणून पेशव्यांनीं नाकारिले. ” नंतर “जोशी यांचे पक्षपाती रामशास्त्री यांस पंचांत घालतां, तर बाळशास्त्री तेलंग यांसही घाला, ” असें पाध्ये म्हणूं लागले. तेंही पेशव्यांनीं कबूल केले. पण पाध्यांच्या मतें हा पंचांत पक्षपात होऊं लागला; तेव्हां “पांच जातींचे पांच पंच व पांच इतर सभ्य व पेशवे बसून न्याय करावा, असें ते म्हणजे पाध्ये पुनः बोलूं लागले. तेंही त्यांच्या बखरीवरून पेशव्यांनीं कबूल केलेंसें दिसतें. परंतु पाध्ये पुनश्च म्हणतात, “कित्येक निःपक्षपाती पंच उपरत जाहले, बहिरव जोशी पंच यांनीं पेशव्यांचें चित्त पाध्यांविषयीं इतराज केलें ” व पेशव्यांनीं पाध्यांच्या सेवकास कोंकणांत बांधून, माळून कागदपत्रांसाठीं बहुत त्रास दिला.

[७३ पृष्ठावरून समाप्त.]

मेश्वर व तर्फ कोढिवरें ता। रत्नागिरी देहे कसबे झु। ७२ येथील ज्योतिषी व धर्माधिकरण व पुराण व देशोपाध्येपण अष्टाधिकारवृत्ती पुरातन आपल्या समस्त संगमेश्वरकर जोशांच्या परंतु मध्यें काशी पाध्ये गोळवलकर यांणीं अपहार केला होता त्याची मनसूबी सरकारांत पडून फडशा होऊन गोळवलकर खोटे झाले. त्यांचीं निवाडपत्रें श्रीमंत कैलासवासी माधवराव बळाल प्रधान यांचे कारकीर्दीत मिरजेचे मुळामी शके १६८४ चित्रमानुनाम संवत्सरीं ती। कैलासवासी विष्णूक राम जोशी सिद्धांती यांणीं करून घेतलीं. इ. इ. फारखतीची मिन्ती शके १७२८ क्षयनाम संवत्सरे कार्तिके ४। ४ मंदवार.

याजकरिता पाध्ये पुनः स्नानं लागले, “ परोक्ष साक्षी आम्ही मानीत नाही. उभय-
तां बादांस श्रीरुष्णेंत घालावें, व त्या प्रांतींचे लोकांस सत्वपूर्वक विचारून सरा बादी अ-
सेल त्यांस हातीं धरावयास सांगावें. ” अशी प्रांतस्थास अपील करण्याची सूचना पा-
ध्यांनीं केली; पण ती अमलांत आली कीं नाहां तें समजत नाही. बहुधा ती अमलांत
आली नसावी, असें दिसतें. तथापि पेशवे यांनीं पत्रें दाखवा असें पाध्यांस ह्मटलें अ-
सतां, “ दरबारांत पत्रें काढल्यावर तुम्ही अपहार करणार, ” असा पाध्यांनीं आक्षेप घे-
तला ! तेव्हां बाळरुष्ण शास्त्री यांस पत्रें पहावीं म्हणून पेशव्यांनीं सांगितलें. “ त्यांची
निशा झाल्यावर ते पाध्यांचे पक्षपाती अशी जोशी यांनीं घालमेल करून ती गोष्ट राहवि-
ली व शेवटीं बहिरव जोशी वगैरे यांनीं वतन जोशी यांचेंच सरें असा निर्णय, जोशी या-
चा लिखितभुक्त साक्ष दाखला किमपी नसतां, केला. ” व शके १६८० “ पौष वद्य १
रविवारीं सनदा जोशी यांचे स्वाधीन झेल्या, ” असें पाध्ये लिहितात.

६. वरील बहुतेक सर्व हकीकत पाध्ये यांच्या तर्फेनेंच पुढें आलेली आहे. (पांगारकर-
रुत मोरोपंत यांचें चरित्र पृष्ठ १०७-११० पहा.) ह्या लिहिण्यास पुरावा वगैरे पुढें आ-
लेला नाही. संगमेश्वरकर जोशी पेशव्यांचे आम नव्हते, आणि ते तसे असते तरी
न्यायाच्या ह्या कामांत पेशव्यांनीं तरफदारी केली किंवा न्यायाच्या इतर कामांत पेशवे
तरफदारी करीत असत, अशाबद्दल कोठें उल्लेखही नाही. उलट ह्या मुकदम्यांत पाध्ये
म्हणत गेले त्याप्रमाणें त्यांस पेशव्यांनीं पंच अनेकदां बदलून दिले; तथापि पाध्ये कशासही
कबूल होतना. कागदपत्र दाखवा म्हणतां “ तुम्ही अपहार कराल ” असें ते खुद्द पेश-
व्यांस साफ सांगतात ! रामशास्त्री माहुलीकर देशस्थ पंडित न्यायाधीश होते, त्यांची
निस्पृहता सर्वत्र प्रसिद्ध आहे; पण त्यांसही पाध्यांनीं पक्षपाती ठरविलें. निवाडपत्रें जर
थोरले माधवरावांचे वेळीं झालीं असें मानिलें तर त्या माधवरावांनै-त्या न्यायप्रिय पेशव्या-
नै ही-अन्यायच केला असें म्हणावें लागतें ! सारांश, इहलोकींच्या सर्व न्यायदेवता जो-
शांचा पक्षपात करून पाध्यांविरुद्ध झाल्या ! नामासाहेब पक्षपाती, माधवराव पक्षपाती,
रामशास्त्री देशस्थ पंडित पक्षपाती, बाळशास्त्री तेलंग हे देखील पक्षपाती, पंच द्रविड
न्यायकर्ते ही पक्षपाती, असें कसें व्हावें ! असें काय गुळखोवरें जोशी यांनीं ह्या पंचांस,
न्यायाधिसास व सत्ताधिसास देऊं केलें होतें कीं, त्यामुळें त्या सर्वांनीं जोशी यांचा पक्ष-
पात करावा ! असें काहीं देऊं केलें असल्यास त्याचा पुरावा कोठें आहे ! फक्त जोशी
हे पेशव्यांचे आम होते असें पाध्यांचें म्हणणें, पण त्यासही काहीं आधार नाही; आणि आम
होते असें क्षणभर मानिलें तथापि न्यायाच्या कामांत, न्यायाधीश, पंच व सत्ताधीश हे सर्व
सत्याची, धर्माची, न्यायाची व अन्नूची चाड सोडून पक्षपात करतील, हें संभवत नाही.
स्वाकून पाध्यांचें म्हणणें मात्र ठरत नाही; व ज्यापक्षां तेव्हांच्या उच्चतम न्यायाधिसांनै
किंवा उच्चतम पंचमंडळानै म्हणजे त्या काळच्या हायकोर्टानै जोशी यांस निवाडपत्र दिलें,
त्यापक्षां त्या निवाडपत्राच्या प्रामाणिकतेविषयी संशय घेण्यास बिलकुल जागा नाही, असें
मानणें ओघानैच प्राप्त होतें. आणि नेहमीं तडजोडीनै कामें पार पाडणाऱ्या व विद्वान्

ब्राह्मणांस विपुल दक्षिणारूप आश्रय देऊन “ थोर धर्मात्मा ” असा लौकिक करून घेणाऱ्या नानासाहेब पेशव्यांवर जो पक्षपाताचा आरोप पाध्यांच्यातर्फे करण्यांत येत आहे, त्यास बिलकुल आधार नाही, असे म्हणावे लागते. उलट पाध्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे नानासाहेबांनी न्यायाधीश व पंच वारंवार बदलून दिले आणि पाध्यांच्या क्रोधावेशाच्या प्रत्येक प्रसंगी तितिक्षापुर्वक गम खाल्ही, यावरून त्या सत्ताधीशाचे उत्कृष्ट सौजन्य आणि न्याय करण्याविषयीची त्याची अत्यंत कळकळ, ही मात्र चांगली निदर्शनास येतात.

७. पंचांनी निवाडपत्र जोशी यांस दिलें असें दोन्ही पक्षांचें म्हणणें आहेच; तें असल निवाडपत्र अगर त्याची नकल मिळाल्यास ह्या वादाचा निकाल स्पष्ट होईल. तथापि आज उपलब्ध असलेल्या पुराव्यावरून ही पेशव्यांना ह्या वादांत पक्षपात करण्यास काहीं कारण नव्हतें असेंच दिसून येतें.

१२ एक ऐतिहासिक सांकेतिक पत्र.

[खाली दिलेलें पत्र महेश्वराहून कोणी एकांनें माधव गंगाधर चंद्रचूड यांस लिहिलें आहे. पुण्यशील अहल्याबाई व तुकोजीबावा यांमध्यें काहीं लडा पडला होता, त्याचा संबंध या पत्रांत आहे. मराठेशाहीतील सांकेतिक भाषेचा हा एक ऐतिहासिक मासला आहे. चंद्रचूडांच्या संग्रहांत हें पत्र सांपडलें.

सदर सांकेतिक भाषेची गुरुकिल्ली खाली दिली आहे. सदरील पत्रांत हल्लींप्रमाणें शुद्धलेखन नाही. रेक मात्र नेहमींच आहेत.]

श्रीरामजी.

डिखंसी क्षगटी. शेहीठ जमधुट तडीत्सटे ईपोकट चादंछरातजापजे टीथुस गालडिठा. स्सा क्षुगट जंपदडाटी स्टीसीस गृथटी जाडती ड वसद ड कांमीचा झंती चोठपे घाट माटे. स्सासीठ ईहं गाथसा जाडतीसी शेहीठ तांपीसस्सानेटीम अंळुटघटात शेप्-सा-डी-बी बीली ठीथीठी. स्साडटुस से शेसास ईते तजमटे. सेड्था स्सामठा स्सीटेक धडाट-झाबी चाथी लेडीठी साथा. ईपी सेवतजअ क्षळससांत स्सीटोग झीस्था धीं सुज्थी मास-स स्सामठा ताथ तांपाडे धीं सुज्थाधनुस छेरीबी टीस टाथीठी साथी. सा क्षगटी छेरपे ईहडा चोठपे से गारीठचाडा ळट्झसास ईतस्सानेटीम धांधी फवस साथी. स्सासी शेहे

१. रा. रा. वि. का. राजवाडे यांचीं मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें—खंड ६ वा—पुरंध-यांची स्मरणाची यादी—पृष्ठ ९३-९४, येथें नोंद आहे ती:- “ शुद्ध < (श्रावण शके १६७५) सोमवारीं पुणियांत ब्राह्मणांस दक्षणा द्यावयाचा आरंभ केला. पांचां ठायीं दक्षणा द्यावयास द्वारं केलीं. दक्षणा फार फार दिल्या. बारा तेरा लाख रुपये वांटिले. खबूतरखानियांत भिकार-भगंग यांस देकार देविला. अठरापगड जातींतून जो ध्यावयास गेला त्याजला देकार दिव्हा. रमणियांत रात्रीं दिवट्या लाविल्या. ब्राह्मणांवर उजेड पाडिला. दुसरे दिवशीं मंगळवारीं रात्रीं अडीच प्रहर रात्र झाली ते समयीं ब्राह्मण सरले. मग सुटले. चौदा प्रहर दक्षणा वांटिली. मोठा धर्म झाला. पन्नास साठी हजार ब्राह्मण हलला. सत्तर हजारपर्यंत गणती आली. नाना धर्मात्मा थोर ! एसा कोणी जाला नाहीसा विसते. १ ”.

शेक्ष खसे. लेती माडसावे ईतस्तात मुजचे डीबाटात शेअट सैते धटये. सागृजाणे चो-
 टुस डीवेळीस्थे. तंक्रुसाधादी गटढटाजसाअध ईंटे. स्तांबी पांल फाटुक चोठये माटे.
 सीधवीट नासटमजेचे ईंहे तांपीसटे. स्झाडटुस तंसोण थोक्षस क्षसट धेते धी सुर्स ब धुव
 धटु खसे. थे क्षळससा माक्षस गोधावस्झाडट स्झांबा डिबाट धास धोसो थे तजमस्झा-
 खंसट जापुस बीली गालक्षं. स्झागृजाणे धटाडे, ईंते चोठयू-क्षांस ईंटे गारीठचाडाने-
 टीम धांथी धसंडुस साथी धा नंचीट गुर्सा ईंये. धा ईंहे ईंगण खीडेळस धटाडा. जा-
 पायुस ईवदट सैते ठीयुस गालक्ष. ताटांड, शेहीठ ठऊ तडे गृधाटे गारीठचाडाडट ईंये.
 स्झांखी झा गृतंपी मगुस घेठानडाती तुछेळाटाचे ध्रीक्षेत क्षधीस से खिळईखात ईंयुस कान-
 डाडे. सेहुसथी चासजी टानुस मता गृतंप ईवदट सती सझाटी ईंतोळ-झाडी शेह धी
 चासजी शेअट सैती ठीयुस गालक्ष. टडासा धासींध हुक गंबजी चुकडाट गृहा: धाद
 थैसजसधाट.

पा० छ * जिल्काद मु॥ उज्यन.

किल्ली.

मराठींत ३६ व्यंजनांपैकीं ड, ञ, क्ष व ज्ञ हीं चार वगळून बाकी जीं ३२ उरतात,
 त्यांचे बरोबर दोन भाग केले ह्मणजे क=ध, ख=न व उलंठ ध=क, न=ख असा संकेत
 उघड दिसूत येतो. मिताक्षरीहून हा संकेत पुष्कळ सोपा असल्यामुळें त्याची गुरुकिल्ली
 पुष्कळांस सहज सांपडेल. मूळ सांकेतिक पत्र मोडींत लिहिलेले असल्यामुळें त्यांत ऱ्हस्व-
 दीर्घ, किंवा आधुनिक शुद्धलेखनाचे नियम पाळलेले नाहींत हें खालील तर्जुम्यावरून
 दिसून येईलच.

अ = इ	छ = भ	ण = प	ब = च	ष = ण
इ = अ	ज = म	त = स	भ = छ	स = त
क = ध	झ = य	थ = ह	म = ज	ह = ध
ख = न	त्र =	द = ळ	य = क्ष	ळ = द
ग = प	ट = र	ध = क	र = ट	क्ष = उ
घ = फ	ठ = ल	न = ख	ल = ठ	ज्ञ =
ङ =	ड = व	प = ग	व = ड	
च = ब	ढ = श	फ = घ	श = ढ	

श्रीरामजी.

विनंती उपरी येथील मजकूर सविस्तरे अगोधर बाळभटासमागमें लीहून पाठविला त्या
 उपर मंगळवारी तृतीय प्रहरी मावसी डफळ व दाजीबा यांसी बोलणे फार जाले. त्यातील
 अर्थ पाहता मावसोनी येथील सांगीतल्याखेरीज इंदूरकरास येण्यावीशी चीठी लीहीली.
 त्यावरून ते येतात आसे समजले तेव्हां यांजला नीशेध करावयाची बाकी ठेविली नाहीं.
 आणी तेच (समइ !) उभयतास नीरोप दिलहा कीं तुम्ही जाऊन त्याजला साफ सांगावे
 कीं तुम्हाकडून भेटीची रीत राहीली नाहीं. याउपरी भेटणे अथवा बोलणे तें पाटील-
 बाबा दरम्यान अल्याखेरीज कांहीं घडत नाहीं त्यानी येथे येऊ नये देसी जावयाचे अस-
 ल्यास तुमचे विचारास येईल तैसे करणे. याप्रमाणें बोलून वीडे दील्ले. संध्याकाळीं
 परशराम नाइक अले. त्यांची गाठ घालून बोलणे जाले. तीकडील सातरजमेचे अर्थ

सांगीतले. त्यावरून संतोष होऊन उतर केले की तुर्तच कुच करू नये हे उभयता जाउन पोहोचल्यावर त्यांचा विचार काय होतो हे समजल्यानंतर मागून चीठी पाठव त्याप्रमाणे करावे, असे बोलण्यांत अले. पाटीलबावाखेरीज काही कर्तव्य नाही. हा खंबीर पुता आहे. हा अर्थ अपण नीवेदन करावा. मागाहून अडळल तैसे लीहून पाठऊ. सारांश, येथील लक्ष सर्व प्रकारे पाटीलबावावर आहे. त्यांनी या प्रसंगी जपुन कैलासवासी सुभेदाराचे क्रीयेत उचीत ते निदर्शनास अणुन दाखवावे, तेथुही बातमी राखुन जसा प्रसंग अडळल तसी तयारी असो यावि येथेही बातमी येईल तैसी लीहून पाठउ. रवाना कार्तीक शुध पंचमी बुधवार प्राथःकाळ हे नमस्कार.

पा० छ ५ जिल्काद मु॥ उज्यन.

चि. गं. भानू.

१३ एक मानभावी सांकेतिक लिपी.

हा सांकेतिक मजकूर फलज्योतिषासंबंधाचा असून त्यांतील विसर्ग पूर्णविरामार्थी आहेत.

सांकेतिक लेख.

मयण	चाहिगा	घेळा	फ्काअि
ह्रच	अंवा	याधिबेदि	वेळलागें
त्रोबाधें :	मत्र	सागी० ि	मन्क
बागीबे :	धिमत्र	सागी० ि	अव
याधीबे :	त्रल	अम्णु	चाहिबे :

उत्तर येणेंप्रमाणें:--

सकून	पाहिला	वेळा	च्यारि
हमप	रेधां	काढिजेति	घेळगाले
मोजावें :	सम	आली० ि	सण्य
घालीजे :	विसम	आली० ि	रेध
काढीजे	मग	प्रस्तु	पाहिजे :

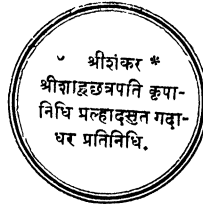
किंली.

सा — आ	त्र — म
क — य	ट — त
अ — र	ठ — थ
ग — ल	ड — द
घ — व	ढ — ध
च — प	ण — न
छ — क	म — स
ज — ब	ह — ह
झ — भ	ळ — ळ

बारासडींत अक्षरांसाठी शून्य दीर्घ उकाराची आहे. बारासडींतील अकार, आकार, इकार, ईकार, उकार, एकार, ओकार व अनुनासिक प्रचारांतल्याप्रमाणें. म-स्थानी व आदेश होतो; परंतु व-स्थानी म-आदेश होत नाही; कारण वकारी शब्द मराठीत नाहीत. स-स्थानी म आदेश होतो; परंतु म-स्थानी स-आदेश होत नाही; कारण वकार तें कार्य करतो. ह व ङ यांना आदेश नाहीत. या सांकेतिक वाक्यांत हनुमानशकुनवति आहे; परंतु तिचें उद्घाटन करण्याचें येथें कारण नाही. या संकेतांत व अशाच इतर संकेतांना मानभावाचे गुप्त ग्रंथ लिहिलेले असतात. या लेखांतील भाषा कुणवाऊ मानभावी आहे.

वि. का. राजवाडे.

१४ एक ऐतिहासिक महत्वाची सनद.

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३६ विरोधी नाम संवत्सरे कार्तिक शु-
द्ध वसमी भौमवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाह छत्रपति स्वामी
यांणीं राजश्री विठल गोपाल देशाधिकारी व कारकून वर्तमान व भा-
बी प्रांत जावली यांस आज्ञा केली ऐसीजे: वेदमूर्ती शामभट बिन राम-
भट श्रीमाभळेस्वरकर सूर्यउपासनी याणीं हुजूर येऊन विदित केलें कीं,
थोरले कैलासवासी स्वामी यांणीं गोपालभट, आपले आज्ञे, यांजपासून
मंत्र उपदेश संपादिला ते समर्थी वर्षासन सुभे मजकूर पैकीं करून दिलें
आहे बिं॥

होन पादशाही १००. गला नवशेरी बासळ मापें

वजनी टां॥ मण	खंडी
१४ तूप	४ तांदूळ
१४ तेल	४ नागली
॥॥३	८

येणेंप्रमाणें होन एकशें व गला खंडी आठ वजन टकेबंदी अठरा मण
थोरले कैलासवासी यांचे कारकीर्दीपासून (अक्षरें उमटत

१. बितपशील. २. टकेबंदी. ३. थोरले महाराज, शिवाजीमहाराज.

नाहींत.) श्रीशिवाजीराजे यांजपासून सद्दरहू प्रॉं भोगवटा चालत आला आहे. परंतु आपणाजवळ पुर्वाळ पत्रें होतीं तीं घरामध्यें जळालीं. याकरितां स्वामींनीं सद्दरहू वर्षासन भोगवटियाप्रॉं नूतन पत्र देऊन चालवावयाची आज्ञा केली पाहिजे. त्यावरून हे थोर भळे अनुष्ठाते ब्राह्मण यांस स्वामींनीं आज्ञा केली कीं, तुम्ही सुभां जाऊन आपले वर्षासनाचे मोईनीची सुभेदारीची बखेर घेऊन येणें, त्यावरून शामभट बिन रामभट सद्दरहू संभर होन पां व गला नं॥ बारुळे खंडी ८ आठ वजन टकबंदी अठरा मणप्रॉं भोगवटा पूर्वापर चालत आहे ह्मणोन सुभांची बखेर आणिली. त्यावरून स्वामींनीं मनास आणून पहिलें चालत आल्याप्रॉं चालवावयाची आज्ञा करून हें तुम्हांस आज्ञापत्र सादर केलें असे, तरि सद्दरहू मोईनप्रॉं पूर्वीपासून चालत आलें असेल तें मनास आणून पुढेंही शामभट यांस व त्यांचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें बिलांकुसुर चालवणें. या पत्राची प्रती घेऊन असल पत्र भट गोसावी यांजवळ भोगवटियास परतून देणें जाणिजे. लेखनालंकार.

मर्यादियं
राजते.

१. ही सनद श्रीक्षेत्र महाबळेश्वर येथें पाहण्यास मिळाली. तींत काहीं केरफार न करितां जशीच्या तशीच वर दिली आहे. ती सांप्रतचे वे० शा० संपन्न मोर दीक्षित बिन नारायण दीक्षित महाबळेश्वरकर यांच्या पूर्वजांस श्रीशाहू छत्रपति याणीं राज्याभिषेक शके ३६ ह्मणजे इ० स० १७१० मध्यें दिली.

२. वरील सनद घेणारे वे० शामभटजी यांचे आजे गोपाळभट याणीं श्रीशिवाजी राजे यांस मंत्रोपदेश दिला. हा मंत्रोपदेश बहुधा श्रीरामदासांनीं दिलेल्या मंत्रोपदेशाच्या पूर्वीं दिलेला असावा; कारण, श्रीरामदासांचा मंत्रोपदेश झाल्यावर, ते राजगुरु झाल्यानें, दुसरा मंत्रोपदेश घेण्याची अवश्यकता नव्हता. गोपाळभटांचा उपदेश इ० स० १६५५ ते १६५९ च्या दरम्यान, ह्मणजे जेव्हां महाराज श्रीमहाबळेश्वराच्या डोंगराच्या आसपास जावळी, प्रतापगड, जोरखोरे वगैरे ठिकाणीं वावरत होते तेव्हां झाला असावा, असें चांगलें अनुमान होतें.

३. वरील सनदेवरून त्या काळीं गुरुदक्षिणा (वर्षासन) कोणत्या रूपाची मिळत असे तें दिसून येईल. ह्या गुरुदक्षिणेंत भूमिदान नाहीं. चंद्रराव मोरे यांजपासून जावळीचें राज्य इ० स० १६५५ मध्यें घेतलें, त्या वेळीं शिवराजाचा मुलूखही लहानच होता.

१. टरीष रक्कम, वर्षासन. २. फारसी बखीर या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप. = माहिती, शोध.
३. पादशाही. ४. नवशेरी. ५. निःसंदेह, चिनिदिकत.

४. सनदेवर पंतप्रधान यांचा व पंतप्रतिनिधि यांचा असे दोन शिक्रे आहेत. त्या वेळी पंतप्रधान भैरवपंत (बहिरोपंत) पिंगळे असून त्यांच्या शिक्रेयांत “ श्रीशिवनरपति ” असे महागजांचे नांव आहे, हे ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहे. प्रतिनिधीच्या शिक्रेयांत “ श्री-शाहूछत्रपति ” असे महागजांचे नांव दिले आहे. यावरून शाहूंचे नांव प्रथम ‘ शिव ’ असे होते व मागाहून ‘ शाहू ’ असे पडले असा मजकूर वसराहून लिहिलेला आढळतो तो सत्यमाण आहे असे ठरते. शिवास व पुढे शाहू ह्यां लागले ही बखरकारांची कल्पनासृष्टि होय; राजांचे नांव शाहाजी, शाहूजा, शाहू असेच होते; “ शिवाजी चोर, शिवाजी साऊ ” वगैरे मजकूर केवळ गप्पा होत असे अलीकडे जे कांहीं इतिहाससंशोधक प्रतिपादितात, त्यांस ह्या सनदेवरील शिक्रे चांगले उत्तर देतील. शाहाजी किंवा शाहू हेच प्रथमपासून त्या शंभुपुत्रांचे (संभाजीच्या मुलांचे) नांव असते तर ‘ श्रीशिवनरपति ’ असे पेशवे आपल्या शिक्रेयांत कोरतेना. तेव्हां शिव हे नांव मूळचे व पुढे शाहू हे टोपण नांव प्राप्त झाले, आणि तेच पुढे प्रचारांत आले, असे स्पष्ट दिसते.

५. सनदेचे मूळ संपादक वे० गोपाळभटजी ह्यांच्या वंशजांकडे हे वर्षासन रूपांतराने ह्मणजे रोख रुपयांच्या रूपाने अद्यापही अंशतः चालत आहे. त्यांची वंशावळ येणेप्रमाणे:—

गोपाळभट (श्रीशिवछत्रपतीस मंत्रोपदेश करणारे.)
 |
 रामभट
 |
 शामभट (शाहूमहाराजांपासून वरील सनद मिळविणारे.)
 |
 रामभट (यज्ञकर्ते, येथपासून त्यांस दीक्षित उपनांव पडले.)
 |
 यज्ञेश्वरदीक्षित.
 |
 रुष्णदीक्षित (अग्निहोत्री.)
 |
 नारायणदीक्षित*.

हे सर्व पुरुष विद्वान् व कर्मनिष्ठ होते असे कळते. नारायणदीक्षितांचे चिरंजीव मोरदीक्षित सांप्रत विद्यमान आहेत. ते व त्यांचे दत्तकपुत्र रुष्णदीक्षित हेही विद्वान् असून कर्मनिष्ठ आहेत. वरील सनदेची असल प्रत मोरदीक्षितांकडे पाहाण्यास मिळेल.

का. ना. साने.

* येथे गोपाळभटजीपासून नारायणदीक्षितांपर्यंत सरळ पिढ्या तेवढ्याच दिल्या आहेत. भाऊ-वंद वगैरे आहेत ते येथे दर्शविले नाहीत.

१५ पत्रिका एकावन्न.

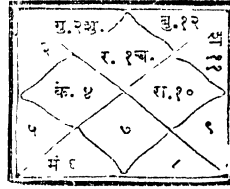
पुढील पत्रिका पिंपळगाव (मिळ) येथील रा. रा. नाना राजूरकर यांच्या येथे सांपडल्या.

बि. का. राजवाडे.

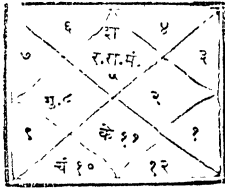
अकबर.

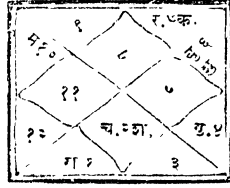
औरंगझेब.

बाजीराव धाकटे.

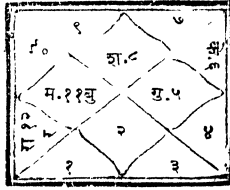
राजा चंदूलाल.

अप्पासाहेब कुरुंदवाडकर.

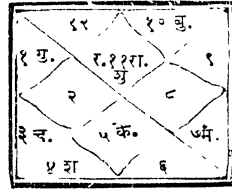
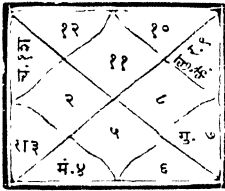

बापूसाहेब कुरुंदवाडकर.

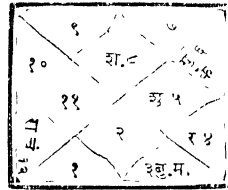
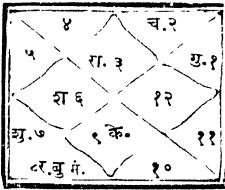
दाजीसाहेब कुरुंदेवाडकर.

दाजीसाहेब कुरुंदेवाडकरांची स्त्री.

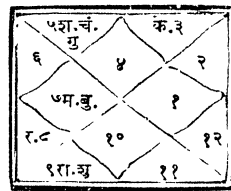
प्रतिनिधि सातारकर.

वाळासाहेब पटवर्धन.
अप्पासाहेबांचा पुत्र.

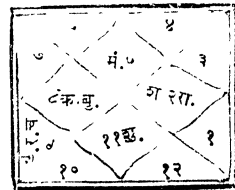
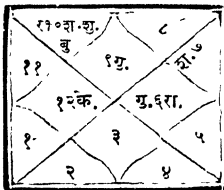
बाबासाहेब सांगलीकर.

अप्पासाहेब सांगलीकर.

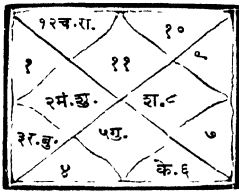

मिरजकर.

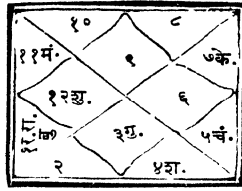
इचलकरंजीकर.

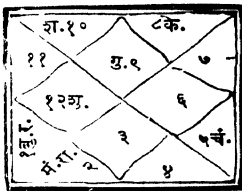
तात्यासाहेब सांगलीकर.

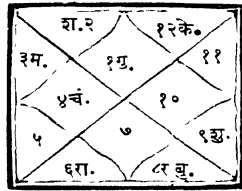
सयाजीराव गायकवाड.

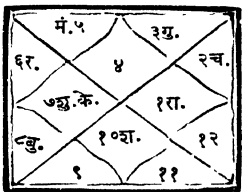
दमाजी गायकवाड.

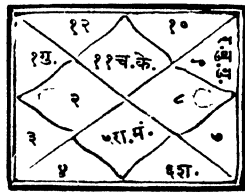
परशुरामभाऊ पटवर्धन.

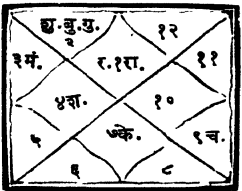
अप्पासाहेब पटवर्धन.

चिंतामणराव पटवर्धन.

गोपाळराव पटवर्धन.

चिंतामण बह्लाळ पेशवे.

बाजीराव बल्लाळ.

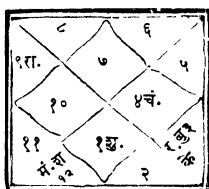
नातू.

फत्तेसिंग गायकवाड.

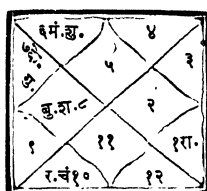
दत्ताजी शिंदे.

महादजी शिंदे.

दौलतराव शिंदे.

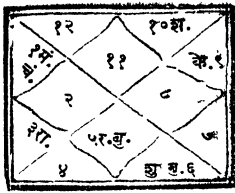
बाबा भेणवलीकर.

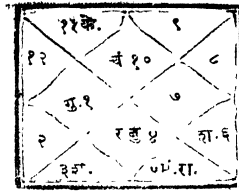
गोपी नागदार.

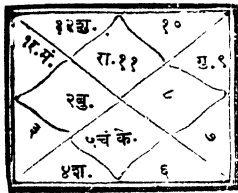
श्रीपाकभट.

निपाणीकर.

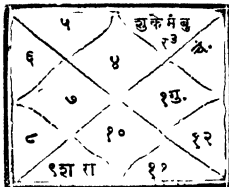
रणजितसिंग.

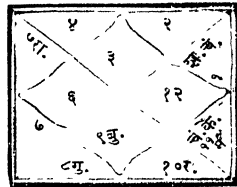
शिवाजी.

शहाजी.

बुवासाहे.

रघोजी भोंसले.

थारल माधवराव पेशवे.

युधिष्ठिर.

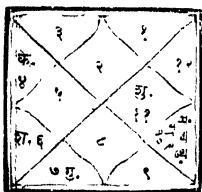
बिक्रम.

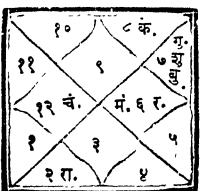
चिदंबर दीक्षित.

नाना फडणीस.

जनकाजी शिंदे.

मानसिंग.

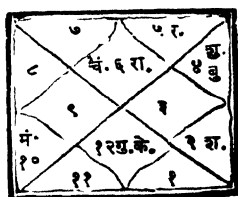
मच्छ.

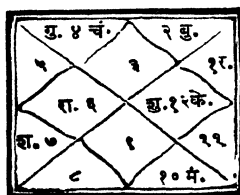
कच्छ.

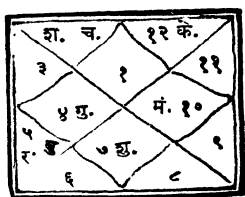
वराह.

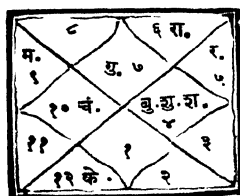
श्रीरामचंद्र.

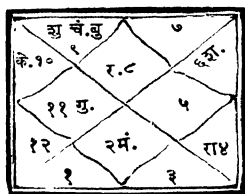
श्रीकृष्ण भगवान.

खंडेराव गायकवाड.

मल्हारराव गायकवाड

कांहीं शब्दांची व्युत्पत्ति.

२

(वि. का. राजवाडे.)

(२०३) अटाट.

धानोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यद् (३—१—२२).

* पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः

अट-अटाट्यने (.: अटाट) अति हिंडणें, जिवापाड मेहनत करणें.

(२०४) अर्ध + ल = अर्धल = अधल = अधेला—अधेली—अधेलें.

अधेला रुपया ह्मणजे अर्धा रुपया

अधेली रुपी

अधेला साप

अधेलें (न०) = क्षुल्लक साप.

अधेला पैसा, अर्धी.

(२०५) अमूप, मोप, म्होप.

अनुपम = अनुपअँ = अमूप, मूप, मोप, म्होप.

(२०६) अंकनक = अँअणअ = आणा.

(२०७) आंबट.

अंबष्ठ = आंबट (ब्राह्मणात् वैश्यायां जातः)

कनिष्ठ जातींत आंबट, गोड, कडू असे भेद सध्यां हि आहेत.

(२०८) ईर.

हा मराठींतला शब्द वेदकालीन आहे. त्याचा संबंध कंडूादिकांतील इरस्

(इरस्वति) इष्यायां ह्या धातूशी येतो.

इरेस पडला = इष्येस पडला.

प्यादा इरेंत पडला = प्यादा इष्येंत पडला.

(२०९) उकें.

अवक्रयः = मोल (अमर, द्वितीयकांडः ७९ वैश्वर्गः)

अवक्रीत = ओकत = ओफत = उक, साक्षान् मोल देऊन आयतें तबार केलेलें द्रव्य.

(२१०) उजेड, उजेडणें.

युत् जुत् भासने । उन् + युत् वा उन् + जुत् = उज्युत् उज्जुत् ।

नाम उद्योत वा उज्जोत । उज्जोत = उज्जोड = उजोड ।

ओ स्थाने ए होऊन उजेड.

१२

(२११) उल्लिसें.

हा शब्द अल्पीयस् पास्त्र निघाला आहे. आदेश ध्यानांत ठेविण्यासारखे आहेत. अ = उ; ल्प = ल.

अल्पीयस् = उलिअस = उल्लिसें (अति थोडे).

(२१२) उस्त्रणारे.

हे आडनांव महाराष्ट्रांत ब्राह्मण्यादिकांत आहे. हे उर्शनिरस् या संस्कृत जनपद-देशवाचक शब्दापासून आलेले दिसते.

(२१३) ऐरणी, मावळण, माउली.

अर्याणी = अयरणी = ऐरणी (पूजन) = अहिरणी (महीरणी) किंवा आचार्याणी = आयरणी = ऐरणी.

मातुलानी = माउलाणी = मावळणी = मावळण = मावळण.

मातुलः = माउळा = मावळा.

मातुली = माउली = मावली, मांडली.

* शक लोकांत मंदू म्हणून एक वर्ण होता. त्या शब्दाचे स्त्रीलिंग मंदानी. Mandane हा शब्द यक इतिहासकार जो Herodotus तो देतो. ही मंद लोकांची राणी, हिनें Kyrus ऊर्फ कुरुस, पर्शु लोकांचा राजा, ह्याचा पराभव केला. ह्या पराभवांत कुरुस बारला.

शेटाणी हा शब्द इंद्राणी शब्दासारखा आहे. इंद्र, इंद्राणी; तसे, शेट, शेटाणी. श्रेष्ठिन् चें स्त्रीलिंग श्रेष्ठिनी. त्याचें मराठी (सेटिणी) शेटिणी, शेटाणी असें व्हावें व होतें. परंतु शेटाणी हें रूप कांही श्रेष्ठिनीपासून निर्वचतां येत नाहीं. हा आनी प्रत्यय संस्कृतांत तरी आला कोठून ? वैदिक भाषेंत इंद्राणी शब्द आहे. वैदिक भाषेंत तरी हा प्रत्यय आला कोठून ! हा पूर्ववैदिक स्त्रीलिंगाचा प्रत्यय आहे.

महाराणी = महीरणी.

(२१४) काणेली.

कन्या = कण्णा = काणा = काणेली

काणेलीमातर् ह्मणजे तो ज्याची आई कन्या आहे.

(२१५) कात (सापाची).

कत्ति = कत्ति = काति = कात.

दे - डी प्रत्यय लागून कातहें - डी.

(२१६) किडा.

(स्त्री.) क्रीडा (मस्करी, धट्टा) = क्रीडा = किडा (पु. आकारामुळे) त्याला किडा आला आहे = तस्मै क्रीडा आगता, प्राप्ता; स क्रीडितुं इच्छति.

पीडा = पिडा (इडापिडा).

(२१७) किरसाण.

रुषाणः - शेतकरी.

रुषाण = किरसाण.

हा शब्द Early History of the Kōkan, P. 19 note. मध्ये आला आहे.

(२१८) गर्दीत नाहीं गू आणि कावळा करतो कुकवाकू.

रुकवाकू = कुकवाकू.

रुकवाकू ह्मणजे मोर.

अंगांत ते सामर्थ्य नसतांना कावळा मोराचा शब्द जो रुकवाकू तो काढू पहातो.

(२१९) कुटाळ.

कूट = सोटा; आळ हा प्रत्यय लागून कुटाळ.

त्याचें म्हस्व उकार होऊन कुटाळ.

(२२०) कुहा.

हा शब्द ज्ञानेश्वरीत (मुकुंद. ज्ञा. १४.३८७; १५.४५५) येतो. तेथें त्याचा अर्थ कूप, विहीर असा करतात. सरा अर्थ धुकें असा आहे. (सं.) कूहा (स्त्री.) किंवा कुहक, कुहअ, कुहा.

(२२१) खड्डा.

वर्षंपरीतः प्रतिलोमकर्षितस्त्रिः परिक्रम्य खदायामर्कं क्षिप्रं संवपति ॥ ७ ॥

(कोशिकसूत्र ३८, पृष्ठ १०८ Bloomfield.)

दारिलनामकटीकाकार म्हणतो : खदा नाम स्वभावजः गतः ।

केशवनामकटीकाकार म्हणतो : खदां सात्वा...

खदा हा शब्दाचा खदा असा द्वित्त उच्चार करून व द स्थानीं डादेश करून खड्डा असा मराठी शब्द निष्पन्न झाला आहे. संस्कृत खीलिंगाचें मराठी पुढिंग आकारान्तास्तव केलें आहे.

हा शब्दावरून असें दिसतें की, प्राकृतभाषेंतल ह्मणून मानलेले देशी शब्द मूळ संस्कृतांतून घेतले आहेत. आणि अशी जर गोष्ट आहे तर प्राकृत व प्राकृतिक भाषा संस्कृतापासून निघालेल्या आहेत. स्वतंत्र नाहींत.

(२२२) उकिरडा.

हा शब्दावरून असें दिसतें कीं दारिल व केशव हे दोघे हि Secondary प्राकृत ह्मणजे प्राकृतिक, मराठी वगैरे भाषा बोलणारे होते.

कोशिकसूत्र २८ । २

दारिलः- अवकर = उकुरटिकातृणानि

केशवः- उकरिडिका मार्जनिकातृणं

अर्थात् केशव हा महाराष्ट्रभाषण आहे.

(२२२ अ) पिप्परी.

कोशिकसूत्र २० । २२

प्लक्षोर्दुबरः पिप्परीति प्रसिद्धः (!)

Bloomfield उद्गार व आश्चर्य कां दाखवितो न कळे.

(२२२ व) महुमद.

केशव Mahomedan खाला महुमद शब्द योजतो.

(२२३) खवखवणें.

खव (सोकला) = खव

द्वित्वात्

खवखवणें.

(२२४) खांडववन.

सध्या हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडील देशांत 'खांड' म्हणून लोक आहेत. त्यांचें च पूर्वीचें म्हणजे भारतकाली तरी 'खांडव' असें नांव असे. ह्या खांडववनांत च सध्याचें 'खांडवा' हें शहर आहे. भिमाशंकराच्या पायथ्याशीं तळकांकाणांत कर्जतापासून सहा कोसांवर खांडवसणून गांव आहे. तेथें सध्या कोळां ऊर्फ कोळ लोक राहतात. ह्या कोळ लोकांच्या प्रदेशाला 'कोळवन' म्हणतात. कोळांवरून जसें कोळवन तसें गांडांवरून 'गांडवन'. कोळवन, गांडवन व खांडवन अशी वनशब्दान्त नामें ह्या कोळ, गांड व खांड लोकांच्या प्रदेशाला फार पुरातन कालापासून असलेलीं दिसतात. वह उत्तरपद लागून खांडववह. त्यांचें प्राकृत खांडवा (ग्रामनाम). प्रस्थपुरवहन्ताब्द (४-२-१२२). मुंडवा, सैधवा, हीं रूपें हि अशाच मासल्याची होत.

(२२५) खांब.

हा मराठी शब्द संस्कृत स्तंभ, महाराष्ट्री खंभ, अशा परंपरेनें निष्पन्न झाला, सणून प्राकृत वैध्याकरण समजतात. परंतु, ती चूक आहे. स्तचा महाराष्ट्रींत त्थ, थ, थथ होईल; क्ख, ख होणार नाही. पुण्यस्तंभ = पुण्यथंब; रणस्तंभोर्वी = रणथंबोर; या स्थलीं स्तचा थ यथार्थ झालेला आहे. खांब ह्या मराठी व क्खंभ या महाराष्ट्री शब्दांतील ख स्तपासून निघालेला नाही; स्तपासून निघालेला आहे. पाणिनीय स्क्ंभ धातूपासून महाराष्ट्री क्खंभ व मराठी खांब निघालेला समजणें युक्त आहे.

(२२६) खुत्कन हसणें.

खुत् (शिकणें) = खुत्.

शिकण्यासारखें अल्प हसणें.

(२२७) खोटें.

कूट = खूट = खोट (टें, टा, टी) (असत्य).

(२२८) खंडोबा.

हेमचंद्र हरस्कंदी ह्या संस्कृत द्विवचनाचें हरखंडा असें प्राकृत रूप देतो. खंडा हें अनेकवचन आहे; कां कीं प्राकृतांत प्रायः द्विवचन नाही. तात्वर्थ स्कंद ह्या संस्कृत शब्दाचें प्राकृत रूप खंड असें होतें. त्याचें ममतादर्शक मराठी रूप खंडू व प्राशस्त्यदर्शक मराठी रूप खंडोबा. म्हणजे महाराष्ट्रांत जेजूरी, पाली वगैरे ठिकाणचे जे खंडोबा आहेत ते मूळचे स्कंद होत. स्कंद म्हणजे कार्ति-

कस्वामी. कार्तिकस्वामीचें देऊळ पुण्याच्या पर्वतीस आहे, तें स्कंदाचें म्हणजे संडोबाचें च होय. इतकें च कीं पर्वतीवरच्या त्या देवाचें नांव संस्कृत आहे व जेजूरीच्या देवाचें नांव प्राकृत आहे. स्कंद ही देवता वीरांची व घोण्यांची फार पूर्वीपासून आहे. स्कंदाला सेनानी हें अपरनाम आहे. त्याची उपासना वीर करतात. महाराष्ट्रांतील सर्व जातीचे मराठे (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, रामोशी वगैरे) संडोबा हें आपलें कुलदेवत कां समजतात, तें वरील उद्घाटना-वरून समजणार आहे. संडोबा हें शिवदेवत आहे, असें कित्येक लोके सम-जतात, तें अर्थात् निराधार आहे. स्कंदपुराणांत स्कंदोपासकांची म्हणजे संडोबाच्या उपासकांची माहिती सांपडते.

(२२९) गमीं, परमा.

हा रोगांचा उल्लेख कौशिकसूत्रांत २७।३२ त केला आहे:—

मुंचामि त्वोति ग्राम्ये पूतिशफरीभरोदनम् । द्वारिलः,—ग्राम्यो व्याधिः मिथुनसंयोगात् पितादूरिति प्रसिद्धाभिधानः ।

(२३०) षटकर, चटकन्, चटदिनि, पटकन्-र, पटदिनि.

	सटकन्,	सटदिनि,	मटकन्,	मटदिनि
झटकन्-रि	सटकन्,	सटदिनि,	फटकन्,	फटदिनि
	सटकन्,	सटदिनि,	लटकन्,	लटदिनि
	कटकन्,	कटदिनि,	गटकन्,	गटदिनि
	ताडकन्,	ताडदिनि,	थाडकन्,	थाडदिनि
	भाडकन्,	भाडदिनि,	हटकन्,	हटदिनि

न्यधादुत्क्षिप्य समरभटं षटशितं क्षितौ ॥ ५२ ॥

कथासरित्सागर-तरंग ७४

निर्णयसागर.

चट्कत्वा = चट्करून् = चटकन्,

चट्कत्थ = चटकरि, चटकर

चटदिति = चटदिनि

त चा न झाला आहे.

करि, कर, करून, कन् (कुन असें पूर्वीचें मधलें रूप).

२३१) चतुर्थ + ल = चउ + ल = चवल.

चवला, चवली, चवल. (अर्ध्या रुपयाचा चतुर्थांश).

(२३२) जाल (ला-ली-लें).

ज्ञानेश्वरीच्या व्याकरणांत जन् जात पासून (जात + ल = जाअल = जाह-ल अथवा जाल = झाल) जाल व्युत्पादिलें होतें. परंतु हा शब्द अथवा उ-च्चार दुसऱ्या एका तऱ्हेनें उत्पन्न झाला आहे, असें दिसतें. तिला पुत्र झाला, येथें जन् धानूत्पत्ति आहे. परंतु एक राजा झाला, येथें जन् धानू नाही. ये थें झाला हें अस् भावे पासून निघालें आहे. अस् (निघा)-स्त. स्त + ल =

स त ल = झअल = झाल = जाल. स्त हैं निष्ठा रूप लुप्त वैदिककालीं हि झालेलें होतें. पण प्रांतिक भाषांत प्रचारांत होतें. त्याला प्रत्यन्तरपुरावा जाल हा मराठी शब्द आहे. मू-भूत-पासून ज्ञानेश्वरींत भूतल असें रूप येतें. होल, असें रूप कांहीं कनिष्ठ जातींत आढळतें. राजा झाला झणजे जन्मला असा अर्थ नाहीं; अभूत्, अभवत्, आसीत् असा अर्थ आहे. तेव्हां अस् च्या निष्ठा रूपांपासून हा जाल शब्द निघाला आहे.

(२३३) जुगारी व जुवारी.

युगहारी = जुगहारी = जुघआरी = जुघारी = जुगारी

यूतकारी = जुअआरी = जुआरी = जुवारी.

हीं दोन्हीं रूपें मराठींत प्रचलित आहेत. युग हा शब्द फांसा ह्या अर्थीं संस्कृतांत फार जुना आहे.

(२३४) मीं झवें तुह्याला व तुह्मीं झवें मला.

हें विनोदपर वाक्य सर्वांना माहीत आहे. यावन् = जावें = जवें = झवें.

अहं यावत् युष्माकीनः

द्वयं यावत् मामकीनाः ॥

या संस्कृत वाक्यांचें वरील वाक्यें भाषान्तर आहेत.

यावत् — तावत्

(२३५) टोक, टोंक.

मनुष्यान् रसान् रागान् गंधान् अन्नं चर्म गवां वशां श्रेष्मोदके तोकमकिण्वे पिप्पलीमरीचे धान्यं मांसं आयुर्धं सुकृताशां च ॥ १२ ॥

आपस्तंबीयधर्मसूत्रं १-७-२०-१२

हरदत्तः उज्ज्वलायाः—

तोकमानि ईषदंकुरितानि व्रीह्यासीनि.

तोकमन् = मोड, त्यावरून टोंक

तोकम = टोक्क = टोक, टोंक.

(२३६) ठिंठाकराल.

हा शब्द कथासरित्सागराच्या १२१ व्या तरंगाच्या ७२ व्या श्लोकांत आला आहे. तसाच कर्पूरमजरति हि ठेंठाकराल आला आहे. सोमदेवानें बृहत्कथेचा तर्जुमा संस्कृतांत यथामूल केला. तेव्हां गुणाढ्यानें ठिंठाकराल हा शब्द योजिला, असें झणायें लागतें. ठिंठाकराल हें कथासरित्सागरांत कितवाचें नांव आहे. हा कितव जुगारी असे.

गुणाढ्य विक्रमादित्याचा उल्लेख करतो. समशतीचा कर्ता व गुणाढ्याचा आश्रय जो हालसातवाहन तो हि विक्रमादित्याचा उल्लेख करितो. गुणाढ्य उज्जयिनीच्या पालकराजाचा हि उल्लेख करितो. हा पालक विद्याधरचक्रवर्ति जो नरवाहनदत्त त्याचा समकालीन होता, असें गुणाढ्य झणतो. पालकाच्या वंशांत शूद्रक झाला असल्यास तो विक्रमादित्याच्या पूर्वी झाला असला

पाहिजे. प्रायः शुद्धक विक्रमादित्याच्या पूर्वी व नरवाहनदत्ताच्या नंतर झाली असावा. ह्यणजे मृच्छकटिक शकपूर्व २०० च्या पूर्वी व पांचशेंच्यानंतर र-षिलें गेळें असावें. हीं सर्व विधानें गुणाढ्य प्रमाण धरल्यास विभवसनीय सम-बावयांचीं आहेत.

(२३७) तांबट.

ताम्बकृट = तामउट्ट = तामुट = तामट = तांबट.

(२३८) ढाल = डाळ, डाळें.

(२३९) द्रम्म.

हा शब्द ग्रीक drachm या शब्दापासून निघाला आहे किंवा असावा असा आग्रहपूर्वक तर्क कित्येक यूरोपीयन शब्दविद् किंवा शाब्दिक करतात. परंतु तें ह्यणभें सशास्त्र दिसत नाही. कारण (१) ग्रीक drachm ह्या शब्दाची ग्रीक भाषेंत व्युत्पत्ति कोणी दाखविलेली नाही. (२) ग्रीकभाषेंतील ग्रंथांत किंवा नाण्यावर हा शब्द संस्कृत भाषेंतील ग्रंथांतल्यापेक्षा किंवा नाण्यापेक्षा पुरातन कालीं येतो, असें हि कोणी दाखविलेलें नाही.

द्रम्म हा शब्द प्राकृत आहे. द्रम् धातूपासून द्रम्य रुदन्त होतें. द्रम् गतौ. द्रम्य म्हणजे That which wanders, circulates. द्रु धातूपासून द्रव्य रुदन्त होतें त्याचा हि अर्थ That which moves, wanders, circulates असाच आहे. सारांश द्रव्य व द्रम्य हे दोन्ही शब्द एका च अर्थाचे आहेत. द्रम्य ह्याचें प्राकृत द्रम्म. द्रम्म याचें प्राकृत दाम. द्रम्म ह्यणजे Circulating money असा मूळ अर्थ. नंतर तो शब्द एका विशिष्ट नाण्याला लावूं लागले. द्रम्म सोन्याचे, रुप्याचे किंवा तांब्याचे असत.

तात्पर्य ह्या शब्द मुकीं ग्रीक भाषेंतील नाही; संस्कृत भाषेंतील आहे. विशेष प्रचार प्राकृत भाषेंत आढळतो. मुकीं हा शब्द पंजाबापासून असुर्या देशांतील प्राकृत भाषांत प्रचलित असावा व तेथून ग्रीक ऊर्फ हेलेनिक लोकांनी तो उचलला असावा.

चलन, चलनी हे शब्द हि चल् गतौपासून च निघाले आहेत.

Currency, circulation हे हि शब्द गत्यर्थक धातूपासून च निघाले आहेत.

द्रु = द्रव्य, द्रविण.

दाम याचें शुद्धत्व दर्शक रूप दमडी, दामाडू.

(२४०) तू कां दुखतोस ?

कंडूदिग्गणांत दुःख (दुःख्यति) दुःखं अनुभवति धातु आहे.

तू कां दुखतोस ! = तू कां दुःख अनुभवतोस ?

(२४१) इद्दि + आणिका = इ + आणी = (दुवाणी) = दुगाणी (|अर्था आणा).

(२४२) धमनी.

गुजराथेंत बैलांची दमणी ह्यणून एक चलास जात आहे. दमणी बैलांच्या गाढ्या दगडगोटे यांच्या वरून इतक्या जलद जातात कीं त्या मोड्याला हि

आटपत नाहीत. धरमपूरचे राजे ह्या गाड्या ठेवतात. ह्या दमणी शब्दावरून मराठी धमनी शब्द झाला आहे.

(२४३) नामांकनकं = णाआँअणअँ = णाँणँ = नाणँ = नाणें.

नाण हा शब्द शुद्ध प्राकृतिक आहे. त्याचें पुन्हां संस्कृत नाणकं. हा शब्द मृच्छकटिकांत येतो.

२४४) नावारूपाला येणें.

“ तो मनुष्य नावारूपाला आला, ” ह्या वाक्यांत नावारूपाला सणजे यो ग्यतेला असा अर्थ आहे. हा अर्थ नावारूपाला येणेंप्रमाणें आला. प्र-शसांयां रूपं (४-३-६६) असें पाणिनीचें सूत्र आहे. सुबंत किंवा तिङन्त शब्दापुढें रूप हें पद लागून तो शब्द प्राशस्त्यार्थी होतो. जसें, पदुरूपः सणजे प्रशस्तपणें पटु-चांगला कर्तबगार. तसेंच, नाम ह्या शब्दाला रूप लागून नामरूप शब्द झाला. अर्थ चांगलें, प्रशस्त, स्तुत्य नांव ऊर्फ कीर्ति. नाम-रूप ह्याचें मराठी नावरूप. चतुर्थीचा ला प्रत्यय लागतांना नांव हा शब्द तसा च रहातो किंवा रूपशब्दाप्रमाणें आकार घेतो. नावरूपाला किंवा नावारूपाला.

(२४५) निष्क.

निष्क to weigh.

१ निष्क = सुवर्ण = कैर्ष (१६ मासे = माषाः)

कैर्षापण = १६ मासे.

५ { सुवर्ण कार्षापण.

६ { रौप्य कार्षापण.

७ टंक.

८ द्रम्म (द्रम् to go).

९ पण, पाण, पाणक (आणक).

१० नाणक.

११ काकिणी.

१२ कपर्दिका.

१३ बदाम = २ दाम.

१४ गयान.

इक्षिणा चान्ने देया वै निष्कत्रयसुवर्णकं

(हरिवंशः अन्त्य अध्यायः ७ श्लोक.)

निष्कत्रयसुवर्णकं = तीन निष्क सुवर्ण.

१५ विश्वा, विस्वा (विशक) अठरा विश्वे दारिद्र.

(अमरकोश- द्वि. का. वैश्य वग ८५-९० श्लोक).

रुप्याचें नाणें.

५ गुंज = आयमाषक

१६ माष = कर्ष, अक्ष, (रुप्याचा) (तोळा)

४ कर्ष = पल

सोन्याचें नाणें.

- ८० गुंजा = सुवर्ण, बिस्त (हेमनोऽक्षे)
४ सुवर्ण = कुरुबिस्त, सुवर्णपल
१०० सुवर्णपल = तुला
२० तुला = भार
१० भार = आचित (शाकटो भारः)

रुप्याचें नाणे.

- कार्षापण, कार्षिक (रौप्य).
ताम्रिके कार्षिके = पणः
रूप्यं = मुद्रितं
रूप्यकः = रुपिया = रुपया
नाणक हा शब्द अमरांत नाहीं.
नामांकण = नावांण = नाण
नाण = नाणावलेला, नावाजलेला.
नामांकित = नावाजलेला
नामांकनं = नावांण = नाण.

(२४६) निहाळणें.

निहाळणें हा शब्द न्याहाळणें असा हि उच्चारितात. भल (भालयति चुरादि), पहाणें, निरीक्षणें.

निभाल् = निहाळ (णें)

न्याभाल् = न्याहाळ (णें).

(२४७) पागळ.

पागळ (संस्कृत) = पागळ (वेडा, व्यंग, दुबळा).

(२४८) पाटीवर बसणें.

पाटी (Arithmetic) पाटीवर बसणें म्हणजे अंकगणिताला प्रारंभ करणें.

(२४९) पाडा-डे.

पाटी, पाटः (अंकगणित)

पाटः = पाडा (अंकगणित).

(२५०) पाथरवट.

प्रस्तरकुट्ट = पाथरवुट = पाथरवट = पाथरट.

(२५१) पादणें, पाद.

पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । तिङन्ते भ्वादयः ।

पर्द = पाद (पादणें, पाद.) गुर्द पदंते = गांड पादते.

(२५२) पान.

साप चावला ह्मणजे पान लागलें असा प्रयोग महाराष्ट्रांत करितात. येथें पान म्हणजे साप असा अर्थ आहे, झाडाचें पत्र असा अर्थ नाही. साप हा अर्थ कसा तर असाः—

(सं.) पन्नग = (महा.) पण्णअ = (जु. म.) पाण = (न. म.) पान. (१) पुष्कळ शब्दांचीं लिगें मराठींत बदलतात ह्मणून व (२) पान (पत्र) हा मराठी शब्दाच्या लिगाचें अनुकरण करून, पान (सर्प) हा शब्द मराठींत नपुंसकलिगी बनला आहे. पान लागलें = साप (पायाला बगैरे) लागला.

(२५३) पाव + ल = पाअ + ल = पावल.

पावला रूपया ह्मणजे पाव रूपया, पावली.

(२५४) पाळंदे.

हें आडनांव पालद ह्या पाणिनीय शब्दाचा अपभ्रंश दिसतो. प्रस्थोत्तरपदपल-यादिकोपधादण् (४-२-११०) ह्या सूत्रांतील पलदी शब्दाला अण् प्रत्यय लागून पालद झालें. पलदी प्रांतांत किंवा गांवांत रहाणारा जो तो पालद. मराठींत अनुस्वार होतो; ह्या नियमानें पाळंद (मंग, कदांचित्, इ. इ. इ.).

(२५५) फुटाणा.

स्फुट + धान्यक = फुट + दाणा = फुट + आणा = फुटाणा.

(२५६) बरकत.

बरी + गती = बरगत = बरकत. वर = बर. कर्मधारय होताना प्रथम शब्दाचें मूळरूप.

(२५७) बाप (पिता).

पा = पालन करणें. कुर्धश्च (उणादि सूत्र २२) प्रमाणें पपुः पालकः पपु = बापु = बापु = बाप.

(२५८) बापु (चातक).

चातक या अर्थीं बापु शब्द महाराष्ट्रांत आहे. ज्ञानेश्वरींत बापिया असा शब्द आहे. हा शब्द संस्कृत पा धातूपासून आला आहे. पा = पिणें. पपु = पिणारा. पपुरेव पापुः.

पापु = बापु = बापिया, बापु.

(२५९) भाड्या.

ब्राह्मण्यां वैश्याद् यो वैदेहको जातः तेन राज्ञां शुद्धान्ते अंतःपुरे स्थित्वा राज्ञी-नां रक्षणं कर्तव्यं । तेन सामान्यवनिताः पोष्याः । तेषां भाटी तस्य जीविका । स शूद्राद्दीनः । पण्यांगनानां राज्ञां च तदिच्छया संगतं कुर्यात् ॥

भाटी ह्मणजे भाडें.

सामान्यवनितांच्या भाड्यावर उपजीविका करणारा जो वैदेहक तो च भाटिक.

भाटिकः = भाडिआ = भाडया

हा शब्द प्राकृत स्त्रिया प्राकृत पुरुषांना अपशब्दार्थी सध्यां महाराष्ट्रांत लावितात. वरील उतारा जातिदर्पणनामक ग्रंथांतून-मजजवळ असणाऱ्या-पृष्ठ ४, पंक्ति ७१-१९-वेतला आहे.

(२६०) मुर्मुरे.

मुर्मुर = तुसांवर किंवा पानांच्या पाचोळ्यावर किंवा भुसावर भाजलेलें भात.
मुर्मुरक = मुर्मुरा.

(२६१) मेंग (सापाची).

मृतांग = मिअंग = मेंग. साप मेंग टाकतो ह्मणजे साप मेलेली कातडी टाकतो.

(२६२) म्हस, म्हैस.

हे दोन्ही शब्द मराठी शब्दकोशांत मान्य समजावे. संस्कृतांत महस् व महि-
षी अथवा महिस् असे शब्द आहेत. त्यांचून प्राकृतांतून मराठींत म्हस व
म्हैस ऊर्फ म्हैस शब्द आले आहेत. म्हशीला व म्हैशीला अशीं रूपें मराठींत
होतात. तीं दोन निरनिराळ्या शब्दांचीं होतात. एका म्हैस या शब्दाचीं
होत नाहींत. महिषः ह्या शब्दापासून म्हैसा ह्या पुच्छिंगी शब्द मराठींत झाला
आहे. त्याचें दुसरें रूप भैसा वन्हाडांत योजतात.

(२६३) रुका.

रुक्म (सुवर्ण, लोखंड) = रुक् = रुक
रुक्मकः = रुका (एक कनिष्ठ नाणें).

(२६४) मराठींतील ऱ्हस्वत्वदर्शक रूं प्रत्यय.

गुरूं, मेंढरूं, वासरूं, पासरूं, कोंकरूं, बकरूं, म्हसरूं, मछरूं, वाघरूं,
झातिरूं, या शब्दांतील रूं ह्या प्रत्यय पाणिनीय छरच् प्रत्ययापासून निघाला
आहे. वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे छरच् (५-३-११) ह्या सूत्रांत तनुत्व-
दर्शक तर प्रत्यय सांगितला आहे. वत्स (मूल) आणि वत्सतर (लहान
मूल).

वत्सतर = वच्छअर (महाराष्ट्री)
= वच्छरूं (अपभ्रंश)
= वासरूं (मराठी).

तरः, तरी, तरम् असा तिन्ही लिंगी ह्या प्रत्यय आहे.

गुतर = गुअर = गुरूं = गोळे (ज्ञानेश्वरी) = गुळं.
पक्षितर = पक्खिअर = पक्खिरूं = पाखिरूं (ज्ञानेश्वरी) = पासरूं.
वर्करतर = बक्करअर = बाकरूं = बकरूं.
मक्षितर = मक्खिअर = मक्खिरूं = मछरूं = मच्छर (मच्छरदानी).
मत्स्यतर = मछअर = मच्छरूं = मच्छर (मांसमच्छर).

ब्याघ्रतर = वाघरू.

हस्तितर = हातिरू.

महसू + तर = म्हसअर = म्हसरुं = म्हसरुं.

कुक्कुरतर = कूउत्तर = कूत्तरुं = कुत्तरुं.

मयूरतर = मोरअर = मोअरुं = मोरुं.

पाडा, पाडी हे शब्द ह्यशीच्या वत्साला लाबितात.

तर प्रत्यय लागून,

पाड + तर = पाडअर = पाडरू = पारडू.

पाड + तरी = पाडरी = पारडी = पारडें.

कोंकरू व मेंढरू ह्यांचे मूळ संस्कृत शब्द धुंडाळले पाहिजेत.

(२६५) रेकणें.

रेकणें = ह्यशीचा शब्द.

रेप = सिंसाळणें (घोड्याचें) =

आवाज (म्हशीचा).

(२६६) रेफ.

रिफ = कर्कश नाद करणें. (नाम) रेफ =

कर्कश नाद = र (उच्चार).

! अल्रीफ = अलेफ = अरेफ = अ हा कर्कश नाद करणें. आसुरभाषात अ चा उच्चार कंठांतून करतात, तेव्हां अलेफ शब्द संस्कृत अरेफ ह्या शब्दाचा आसुर अपभ्रंश आहे.

(२६७) रेवन्त.

रेवन्त देवाचा उल्लेख ब्राह्मिहिर-बृहत्संहिता अध्याय ५८ श्लोक ५६ व विष्णु-पुराण ३ (२, ६, ७ श्लोक) येथें आहे. ही देवता घोड्यावर बसून मृ-गया करीत असलेली कोरीत किंवा घडवीत. हिच्या प्रतिमा महाराष्ट्रांत खेडो-खेडी सांपडतात. कलकत्याच्या Indian Museum मध्ये ह्या देवाची एक मृगयाक्रीड मूर्ति आहे. रेवन्त हा शब्द रैमत् = रेमन्त. (अनेकवचन) ह्या संस्कृत शब्दाचा महाराष्ट्री अपभ्रंश आहे-रैमत् म्हणजे श्रीमन्त, लक्ष्मीवान्; ' रेवन्त ' ह्या प्राकृत रूपानें ज्याअर्थी हा शब्द बृहत्संहितेंत व विष्णुपुराणांत येतो, त्याअर्थी हे दोन्ही ग्रंथ प्राकृत-महाराष्ट्री प्रचलित झाल्यावर बऱ्याच किंवा काहीं कालानें झाले असले पाहिजेत. बृहत्संहितेचा काल प्रसिद्ध आहे. तोच विष्णुपुराणाचा काल असावा; कारण विष्णुपुराणांत गुप्तांचा उल्लेख आहे.

(२६८) लय.

लय काल, लय वेळ, लय पीक असे शब्द गांवडे योजितात. येथें लय

झणजे अंत. लय वेळ झणजे मर्यादातिक्रान्त वेळ; अमर्त्या वेळ; अति फार वेळ. अर्थात्

लय झणजे फार, पुष्कळ, अति, अमर्त्यादि.

(२६९) लढ् (to fight) युद्ध करणें.

१ लढणें

२ लढाई

३ लढा

४ लढवण्या

५ लढाऊ

पाणिनीय धातुपाठांत रध हिंसासंराध्योः असा धातु आहे. हिंसार्थी रध् आहे. र चा ल् व ध् चा ङ् होऊन लढ् हें महाराष्ट्रींतून अपभ्रंशद्वारा मराठींत रूप आलें आहे. लढ् चा मूळचा अर्थ टार मारणें. द्वितीयार्थ युद्ध करणें; तृतीयार्थ भांडणें; ईरेस पडून त्वेषानें वाद करणें; इत्यादि.

(२७०) लांकुड.

लकुटः = { लकुड = लाकुड, लाकडी,

लगुडः = { लकडा.

लगुरः = लगुरी = लगोरी (डाव).

(२७१) लाफ्या.

लंफ = उडी मारणें.

लाफ्या = लंफक = उड्या मारणारा =

बोलवांना उड्या मारणास =

सप्या छोकणारा.

(२७२) लामणदिका.

लावण्यदीपक = लामणदिका.

(२७३) लाह्या.

लाजिका = लाह्या = लाया = लाह्या

(Aspirated) लाही (एकवचन).

(२७४) लंका.

लंका = दुराचारी स्त्री.

प्रस्तुत लहान शौरांना विचोदानें अपशब्दांहीं किंवा अवगुणार्थीं लाहतात.

(२७५) लंगड (डा-डी-डें).

लंग = पायानें व्यंग.

(२७६) लंड.

लंड = लू (ज्या आमचा लंड = ज्या आमचा लू).

(२७७) लेंड.

लेंड = गू (पशूचा).

(२७८) लौंड.

लौंड = वेड्यासारखें वागणें.

लौंड = लौंड (उन्मत्त, मूर्ख मनुष्य)

= लौडा, लवडा (उन्माद = शिख).

(२७९) वलगणें.

अवलगनं = वलगणें = वलगणें.

“ वलग्गए दिही ”

हेमचंद्र-काव्यानुशासन-पृ. २४६-पं. ४

निर्णयसागर.

(२८०) वागळे.

वाग्गुलिकः तांबूलकरकवाही । वाग्गुलिकः = वाग्गुळिआ = वाग्गुळिया = वा-
गुळ्या = वागळ्या = वागळे (अनेकवचन). हें आडनांव सारस्वतांत सध्या
आहे. इतर जातींत आहे कीं नाहीं, तें माहीत नाहीं. तांबोळी (तांबुलिकः)
हें आडनांव देशस्थ ब्राह्मणांत सध्या आढळतें.

(२८१) शिकंदर.

हा फारसी शब्द अलेकूसेंदर या ग्रीक शब्दापासून निघाला आहे, हें सांगावया-
ला नको च. निघण्याचा प्रकार असा.

अलेकूसेंदर = अलेकूसिंदर = कसिंदर = सिकंदर = शिकंदर

अले = अल अरबी आर्टिकल झालें, व अलसिकंदर असा शब्द बनला. पैकीं

अल हें आर्टिकल उडून, नुसता सिकंदर शब्द राहिला.

पुरातन शिलालेखांत अलिकसुंदर असें संस्कृत रूप या शब्दाचें आढळतें.

“ नशीब शिकंदर ” अशी ह्मण फारसीतून मराठींत रूढ झालेली सर्वांना मा-
हीत आहे च.

(२८२) शेणगंड, न्हावगंड.

गंड = वीर, शूर पुरुष, श्रेष्ठ पुरुष

शेणगंड = शेणवयांतील उत्तम पुरुष (विपरीत लक्षणें, अधम शेणवई)

न्हावगंड = स्नापिकगंडः (उत्तम न्हावी, विपरीत लक्षणा)

ब्राह्मणगंड = उत्तम ब्राह्मण (विपरीत लक्षणें, वाईट अधम ब्राह्मण)

शेणकूट = (कूट = मुख्य,) विपरीत लक्षणें, अधम, नीच शेणवई.

(२८३) सकलाद्.

हा शब्द फारशीत सगलाद् असा आहे; इंगर्जीत scarlet असा आहे. इट-
लियन भाषेंत scarlatto; तुर्की iskerlet; फ्रेंच scarlate, असा आहे. मूळ

कोणत्या भाषेत हा उत्पन्न झाला ते सांगता येत नाही. Scarlet ह्याने एका प्रकारचे Broad-Cloth, Scarlet या रंगाशी या शब्दाचा कांहीं संबंध नाही. चिनी भाषेत Sakala ह्याने एका प्रकारची Silk-brocade. मराठेशाहीत सकलादी अफगाणिस्थान, इराण व यूरोप या देशांतून महाराष्ट्रांत येत. येथे होत नसत. त्या अर्थी हा शब्द परदेशी आहे, असे दिसते. बहुशः फारशी सगलाद् शब्दावरून आला आहे. इंग्रजी scarlet हा हि शब्द फारशा सगलादवरूनच घेतला असावा. एक r मध्ये घुसडून दिला आहे. हा इंग्रजी बोलण्याचा स्वभाव हि आहे.

(२८४) समस्त, मस्त.

समस्त = समत्त, = समते = समदे (सर्व)

समस्त = मस्त (सर्व, पुष्कळ).

(२८५) समुद्र.

सामुद्रिक = सामुद्रिआ =

समुद्र्या = समुद्रे, = समुद्र.

हे आडनांव देशस्थ ब्राह्मणांत आहे.

(२८६) हला !

हा निपात प्रारुतांत स्त्रियाम् आहे. वैदिक निपात भल (आकार, आश्वान)

= भल = हल (पु.), हला (स्त्री.).

वि. का. राजवाडे.

सूची १.

अजमीर	५७	इन् मिन् तिन्	२८	कातडें	१०	खेड सिद्धेश्वर शि-	
अटाट	८९	इंद्रवरुणभव०	४	कान्यायन	४	लालेख	३९
अधेला	८९	ईर	८९	कायाडकष्ट	२१	सो	२२
अपर	२४	उकिरडा	९१	कायस्थ	१६	सोर्टे-टा-टी-१९, १२	
अमूप	८९	उके	८९	कालवड	३०	गड्डा	१९
अरण्यान्मनुष्ये	९	उजळणें	२१	किटकिटणें	३२	गवर	२२
अरषट	२४	उजवणें	२८	किडा	९०	गर्गादि	११
अवृद्धादपि	५७	उजाड	२५	किनी	१९	गर्मी	९३
अशोक	६	उजेड	२५, ८९	किरसाण	९०	गंगरसपंत	६०
अष्टाधिकार	७१	उजेडणें	८९	की	२०	गंड	१०२
असुरस्य स्व	७	उटी	२१	कुकवाकु	११	गंधवाटी	३२
अळणी	२६	उठवणें	२३	कुच्ची	३२	गार	२४
अंकनक	८९	उबगणें	१८	कुटाळ	११	गाळी	२८
अंडगडी	२८	उभ	२२	कुमारः श्रमणादि	९	गांडीत नार्ही गू	९१
अंबाडा	३२	उमरावती	५८	कुर्भेश्व	९८	गांधारी	५६
अंबाबाईचें नव-		उलिसें	९०	कुल्लक	१५	ग्वाल्हेर	३०
रात्र	४२, ४३	उसणारे	९०	कुहा	११	गोरा गोरा पाक	२६
आठवण	२२	ए	२०	कुळंबी	१५	गोरा गोरा पान	२६
आउक्ष	१८	ऐरणी	९०	केरल	४	गोसावी नंदन	३४
आणि-आण-		ओपणें	२२	कोतवाल	३०	घट	२०
आन्	१९	ओवाळ	१८	कोंडभट सन-		चकण	२३
आणा	२५, ८९	ओशट	३१	काडे	७२	चकाट्या	२८
आणीक	३१	कच्छामि	५५	कौशाधि	५७	चंची	२८
आंधळी कोशि-		कच्छादिभ्यश्च	५५	सटनट	२५	चटकर	९३
विर	२७	कफळक	१९	सट्याक	२५	चमचा	१८
आंघट	८९	कभिन्न	१९	सड्डा	११	चर्या	३१
आंघवणी	२९	कंबोजाळुक	४	खंडोबा	१२	चवल	९३
आंबिल	२२	कणटिक	५५, ५६	खिंदार	५६	चांदराते	२५
आहेर	२१	कन्ह	२४	खंवीर	१६	चालकराव	६०
आळ	३०	कलाल	३०	सवसवणें	१२	चाक	१८
आळवणें	२१	कल्याणदास ग-		सारट	१९	चुई	१८
आळुमाळु	२५	कराव	६०	खांडववन	१२	चोख	२९
इटीदीडू	२६	कस्तुरी परीक्षा	३३	खांब	१२	चोल	४
इटेकरा	२९	काणली	९०	खांबुल्यो	२६	चोलणें	२१
इटी	१८	क्रात (सापाची)	९१	खुतकन्	९३	छप्पापाणी	३१

जगदके	३०	दुसतोस	१५	निरंजन पंढरपूर-	पिचर्णे	१८	
जणु	१८	दुगाणी	१५	कर	३४	पिस्त्या	२८
जनी	२९	दुट्टे	२३	निरुंद	२२	पिपरी	११
जाऊं देणें	३१	दुधार	३२	निलोजिर	२७	पिस्कारणें	२९
जाड	२८	दूण	३१	निष्क	१६	पिळणें	२३
जाल (ला-ली-लें)	१३, १४	दूणी	३२	निसरुडें	३१	पुंड	२४
जुगारी	१४	देवाचार	२०	निहाळणें	१७	पेंच	२३
जुवारी	१४	दोणस	२३	निचगांव हवेंडोबा		पेंढारी	१८
जेटी	२५	धड	२८	(शिलालेख)	३८	फसविणें	३०
जोगदेव	३०	धणंतर	३२	निचोळ्या	२५	फंद	२२
जोशी, पाथ्ये व		धमनी	१५, १६	नेट	२३	फासणें	२९
नानासाहेब पेशवे		धातोरेकाचो	८९	पसळण	२१	फुटाणा	९८
	७२-७६	धान्याभिवृद्धयर्थ		पटकुर	२४	बडवा	३०
सटकर	१३	धाम	२९	पत्तन	५७	बाडोदा	५५
सर्व	१४	धुण	२३	पथ्यध्यायन्यार्थ	९	सरकत	९८
व्यादयः	७	धूत	१९	परसंडी	५८	बंधुला	२९
टोक	१४	धूमादिभ्यश्च	५८	परमा	१३	बाचणें	१८
ठिठाकराल	१४, १५	धोम	५८	परवड	२९	बाजीराव	३०
ठी	३०	नट	११, ५६	पश्वादि	७	बाप	९८
डचणें	१८	नद्यां मतुप	५८	पलखां	५७	बापु (चातक)	९८
डाव	३१	नतर	२६	पवन विजय	३२	बामणोली	३२
डकर	२९	नाटाळ	२५	पळशीकर	७२	बामह	१७
डोंबळ	२१	नाणें	१६	प्रगंडी	६८	चिजारी	२०
डेंकुण	२४	नांना फुडेंगिसा-		प्रशंसायारूप	१६	बुधुळ	२३
तन्न भियुक्तः	१४	संबंधीं आर्या	७३	प्रस्थ=पत		बेंबळ	१९
सळ	२१	नानासाहेब पेशवे		(सोनपत,		बासा	१२
सतड	२८	७३		पानपत इ०)	५७	भक्तिः	१८
सबट	१५	नामदं	२७	प्रस्थपुरवहन्ताच	१२	भडोच	५५
सांधोळी	१०२	नामा पाठक के-		प्रस्थोत्तरपद	५७	भण	२८
सुकारामाचा एक		दूरकर	७२	पागल	१७	भरु	५५
अभंग	३३	नारु	२५	पाटीवर बसणें	१७	भंपक	२३
सुथ्य	२३	नाथारूपाला देणें	१६	पाणिनि	४	भाड्या	१८, १९
थिळर	२४	नाँ	१८	पाधरवट	१७	भामह	१७
थोरले कैलास-		न्यारें	२२	पादणें	१७	भालेराव	६०
बासी महाराज	७९	निकाय्या	२७	पाद्दा	५५	भास्कर राऊ	६०
वृंडाराजपुरी	२५	निगरगट	१७	पापिटल	१८	भिजणें	२६
दंघ	२३	निच्छिवि	११	पान (साप)	९८	भिडणें	२६
द्रुम्भ	१५	निनावी	२७	पारध	२८	भित्ते	२०
दाठर	२०	निपजे	२३	पावटा	२९	भितर	२६
दाम	१५	निपुत्रिक	२५	पावल	९८	झीम	१९
दाल	१५	निर्पुसक	२७	पाळंदे	९८	झोसल	२४
दिवड	२३	निबाप्या	२७	पांगूळ	४२	भज	३१
				पिचकाणी	३२	भजे	२०

मण्यारी	३०	रस्ती	२३	इ. (अन्यय)	१९	सवधातुभ्यः	
मत्कुण	२४	रामदेवराव जा-		वाढ	३०	ष्टन्	१३
मम्मट	१७	धव	६०	वारी	२९	स्वार्थे माधवरा-	
मरठें	३२	राष्ट्रक	१२, १३	वाढळ	३१	वाची जन्म-	
मलखांब	२६	राष्ट्रिक	१२, १३	वाहणा	२२	पत्रिका	७०
मसूर जटाशंकर		राष्ट्रिय	१२, १३	विज्ञावर्णे	२८	संकलादिभ्यश्च	६
शिलालेख	४१	स्का	९९	विरजण	३०	सैनाजीबा शिक्षा	
मसूर पोथी श्लोक	४१	रुंद	२१	बिरापाल राजा	६०		७१
मसूर भवानी		रेंकेणें	१००	विहारी	३०	साध प्राप्त महा-	
शिलालेख	४१	रेफ	१००	शक	४	भारत सुलेश्वर	
महाराष्ट्रिक	१४, १५	रेवन्त	१००	शाण्डिकादिभ्योऽण्		व विष्णुदास	
महुमद	१२	लगोरी	२६		११	नामाकृत	७४, ३६
मंत्र, तंत्र	४३-५४	लढ (to fight)	१०१	शाहणा	२३	सातवण	१४
मंदानी	९०	लय	१००, १०१	शाक्य	११	सायण	१७
माउली	९०	लंका	१०१	शिकंदर	१०२	सांकल	७
मात	२२	लंगड (डा-डी-डें)		शिवाजीचें		सांकेतिक	४४
मानभावी सांकेतिक		लंड	१०१	राज्यापण	७१		७६-७८
लिपी	७८, ७९	लांकूड	१०१	शिबि	१२	सांबणें	२१
मायण	१७	लाफ्या	१०१	शीण	३२	साठवणें	१२
मायदेव	३०	लामणदिवा	१०१	शेणकूट	१०२	सुई	१८
माषळण	९०	लास्या	१०१	शेणगंड	१०२	सुद्धा	२५
मिचणें	१८	लाच्छिवि	१२	शेमणें	२९	सुरबाडणें	२४
मिधणें	२७	लेखनप्रशास्ती	६०, ६०	शैल पिंपळगांव		सोटभैरव	२४
मुद्दुंग्या	२६	लेंड	१०२	शिलालेख	३८	सांपणें	१२
मुमुरे	९९	लोधा	२०	शेंदुर्णा खोलेभर		इकारुनि	२१
म्हस	९९	लौड	१०२	शिलालेख	३७	हला	१०३
म्हैस	९१	वठवणें	२३	सकलाद	१०२, १०३	हसन गंगो	
मैंग	९९	वन्सोक्षार्थ	९९	सचकार	३२	ब्राह्मणी	५९, ६०
मद	२२	वर्तक	२९	सडळ	२२	इळू	२४
मोगर	३१	वलगणें	१०२	सबर	२२	हंनरी	२९
यवन	४	वळचण	२१	समदें	१०३	हूंमीर	१६
रती	३१	वागळे	१०२	समुद्र	१०३	हातुल्यो	२६
रध हित्त	१०१	वाटी	२१	सरड	२९	होट	२०

सूची २.

(एकावन जन्मपत्रिका.)

अकबर ८२	पटवर्धन ८४	निपाणीकर ८६	बुधासाहेब (सातारा) ८९
अप्पासाहेब कुं- दवाडकर ८२	चिंतामण बह्लाळ पेशवे ८४	परशुरामभाऊ पटवर्धन ८४	मच्छ ८७
अप्पासाहेब पट- वर्धन ८४	जनकोजी शिंदे ८७	प्रतिनिधी (सा- तारकर) ८३	मल्हारराव गाय- कवाड ८८
अप्पासाहेब सां- गलीकर ८३	तान्यासाहेब सां- गलीकर ८४	फत्तेसिंग गायकवाड ८५	महादजी शिंदे ८५
औरंगजेब ८२	धोरले माधवराव ८६	बाजीराव (धाकटे) ८२	मानसिंग ८७
इचलकरंजीकर ८३	दत्ताजी शिंदे ८५	बाजारीव बह्लाळ ८५	मिरजकर ८३
कच्छ ८७	दमाजी गायक- वाड ८४	बापूसाहेब कुंरुं- वाडकर ८२	युधिष्ठिर ८६
रुष्ण भगवान ८८	दाजीसाहेब कु- रुंवाडकर ८३	बाबा मेणवली- कर ८५	रघोजी भोसले ८७
संडेराव गायक- वाड ८८	दाजीसाहेब कु- रुंवाडकरांचा बायको ८३	बाबासाहेब सांग- लीकर ८३	रणजितसिंग ८३
गोपाळराव पट- वर्धन ८४	दौलतराव शिंदे ८५	बाळासाहेब पटवर्धन (अप्पासाहेबांचा पुत्र) ८३	वराह ८८
गोपी नागदार ८५	नातु (बाळाजीपंत) ८५		विक्रम ८७
चंदूलाल (राजा) ८२	नाना फडणीस ८७		शहाजी ८६
चिदंबर दीक्षित ८७			शिवाजी ८६
चिंतामणराव			श्रीपादभट ८६
			श्रीरामचंद्र ८८
			सयाजीराव गा- यकवाड ८४

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	पंक्ती	अशुद्ध	शुद्ध
६	३६	सत्रांत	सूत्रांत
११	१३	पश्रीबाल्हीनाः	श्रीनबाल्हीकाः
११	२२	(४-३-१२)	काडून टाकर्णे.
१६	३७	१	१६
२७	१७	निंपुसक	निंपुंसक
३०	४।५।६		या तिन्ही ओळी काडून टाकर्णे.

